

DE HOHENSTAUFEN EN NIJMEGEN

(circa 1150-1250)

Die Staufer und Nimwegen

(etwa 1150 – 1250)

Huub Kurstjens

Colofon

Uitgave: Gemeente Nijmegen
info@nijmegen.nl
www.nijmegen.nl

Tekst: Huub Kurstjens
Vertaling: Louck Everaars, Paul Franzen (voorwoord)
Vormgeving: Buro Brandstof, Walter van Rooij

©Gemeente Nijmegen/ de auteur

Alle rechten voorbehouden. Niets aan deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Gemeente Nijmegen of de auteur.

De Gemeente Nijmegen heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degene die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de Gemeente Nijmegen wenden.

Culture

FRANCIA Media

CRADLES OF EUROPEAN CULTURE

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage van de Europese Commissie en de Gemeente Nijmegen in het kader van het Europese project Francia Media, Cradles of European Culture.

This publication has been funded with support from the European Commission. This publication reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DE HOHENSTAUFEN EN NIJMEGEN

(circa 1150-1250)

DIE STAUFER UND NIMWEGEN

(etwa 1150 – 1250)

Huub Kurstjens

Vorwort

Am Vorabend der Regeneration des Valkhofparks und der Errichtung der Stauferstele auf dem Valkhof erscheint das vorliegende Büchlein über das Verhältnis zwischen der Stadt Nimwegen und dem kaiserlichen Geschlecht der Staufer. Die Bedeutung der staufischen Kaiser für Nimwegen und den Valkhof kann beinah nicht übertrieben werden. Kaiser Friederich I., besser bekannt als Barbarossa, ließ die Pfalz zu Nimwegen im Jahre 1155 wiederaufbauen. Genau vor 850 Jahren schenkte seine Gemahlin, Beatrix von Burgund, hier auf dem Valkhof dem Thronfolger, Kaiser Heinrich (VI.), das Leben. Dessen Enkel, König Henrich (VII.) verlieh Nimwegen 1230 das Stadtrecht. Außer in der Barbarossaruine und den Mauern des Valkhofs ist der Einfluss der Staufer auch in vielen Nimwegener Münzen und dem Doppeladler des Stadtwappens zu finden.

Um die Bedeutung der Staufer für Nimwegen zu unterstreichen und den Platz, an dem sie lebten zu markieren, soll auf dem Valkhof ein Gedenkstein errichtet werden. Diese sogenannte Stauferstele in Form einer achteckigen Steinsäule wurde durch Maria und Willem van Agtmael vom deutschen Komitee Stauferfreunde gestiftet. Zahlreiche Stauferstelten wurden bereits an verschiedenen Orten in Deutschland, Italien und Frankreich aufgestellt. Nimwegen ist der einzige Ort in den Niederlanden, der für ein solches Monument in Frage kommt. Die Stauferstele hält die Erinnerung an die staufischen Kaiser in Nimwegen lebendig und markiert den Valkhof als Erinnerungsort. Der Historiker und Stauferspezialist Huub Kurstjens geht in dieser zweisprachigen Publikation ausführlich auf das Verhältnis zwischen den Staufern und Nimwegen ein. Ich wünsche Ihnen viel Lesevergnügen.

Der Bürgermeister von Nimwegen,
H.M.F. Bruls

Voorwoord

Aan de vooravond van de restauratie van het Valkhofpark en de oprichting van een zogenoemde Stauferstèle op het Valkhof verschijnt dit boekje over de relatie tussen het keizerlijk geslacht Hohenstaufen en de stad Nijmegen. Het belang van de Staufische keizers voor Nijmegen en het Valkhof kan nauwelijks worden overschat. Keizer Frederik I, beter bekend als Barbarossa, herbouwde de Nijmeegse burcht in 1155. Precies 850 jaar geleden schonk zijn gemalin, Beatrix van Bourgondië, op het Valkhof het leven aan de troonopvolger, keizer Hendrik VI. Diens kleinzoon koning Hendrik (VII) verleende Nijmegen in 1230 stadsrechten. Behalve in de Barbarossaruïne en de muren van het Valkhof is de invloed van de Hohenstaufen tastbaar in vele Nijmeegse munten en in de dubbelkoppige adelaar van het Nijmeegse stadswapen.

Om het belang van de Hohenstaufen voor Nijmegen te onderstrepen en de plek waar zij verbleven aan te duiden zal op het Valkhof een gedenksteen worden opgericht. Deze Stauferstèle, die de vorm van een achthoekige natuurstenen zuil heeft, wordt geschonken door Maria en Willem van Agtmael van het Duitse Comité Stauferfreunde. Er zijn inmiddels tientallen Stauferstelen geplaatst in Duitsland, Italië en Frankrijk. Nijmegen is de enige plaats in Nederland die in aanmerking komt voor een dergelijk monument. De Stauferstèle houdt de herinnering aan de Staufische keizers levend en markeert het Valkhof als lieu de mémoire. Historicus en Hohenstaufen-specialist Huub Kurstjens gaat in deze tweetalige publicatie uitgebreid in op het verband tussen de Hohenstaufen en Nijmegen. Ik wens u veel leesplezier.

De burgemeester van Nijmegen,
H.M.F. Bruls

Index

De Hohenstaufen en Nijmegen	7
<i>Die Staufer und Nimwegen</i>	
Frederik I (Barbarossa) (±1122-1190)	9
<i>Friedrich I. (Barbarossa) (± 1122-1190)</i>	
Hendrik VI (1165-1197)	13
<i>Heinrich VI. (1165-1197)</i>	
Frederik II (1194-1250)	17
<i>Friedrich II. (1194-1250)</i>	
Hendrik (VII) (1211-1242)	19
<i>Heinrich (VII.) (1211-1242)</i>	
Staufische munten	23
<i>Staufermünzen</i>	
Het Nijmeegse stadswapen en de Hohenstaufen	28
<i>Das Nimwegener Stadtwappen und die Staufer</i>	
Ten slotte	40
<i>Zum Schluß</i>	
Bronnen en literatuur	43
<i>Literaturhinweise</i>	
Informatie en afbeeldingen van websites	45
<i>Benutzte Websites:</i>	
Eindnoten	46
<i>Endnoten</i>	

Die Staufer und Nimwegen

(etwa 1150-1250)

Nimwegen, die älteste Stadt der Niederlande, hat eine Geschichte, die bis auf die Römerzeit zurückgeht.¹ Gleichzeitig gibt es auch, ein Millennium nach der Anwesenheit der Römer, keinen einzigen anderen Ort in den Niederlanden, der so mit der Dynastie der Staufer verbunden ist als Nimwegen. Darum liegt es auf der Hand, die Stadt Nimwegen als *ein lieu de mémoire* auszuwählen für die Geschichte der Staufer². Es betrifft vier Personen in vier aufeinanderfolgenden Generationen, von denen die ersten drei Personen Kaiser waren und die Letztere König. Die Fragen, die dabei zur Sprache gebracht werden, sind: Welche Rolle spielten die Staufer in der Geschichte Nimwegens? In welcher Tradition sahen sich die Kaiser und findet man heutzutage davon noch etwas zurück in Nimwegen? Welche Rolle spielten Städte im Aufbruch wie Nimwegen im Kräftespiel mit den geistlichen und weltlichen Fürsten, einschließlich des Kaisers? Und welche historische und/oder jüngste (ergreifbare) Überreste erinnern in Nimwegen an oder weisen zurück auf die damalige Anwesenheit der Staufer?

Um die erste Frage zu beantworten, müssen wir zunächst wissen welchen Personen es betrifft. Dazu benutzen wir den Stammbaum der Staufer. Dieser Artikel konzentriert sich auf die vier Staufer, die zwischen 1122 und 1250 lebten und die eine wichtige Rolle gespielt haben in der Geschichte von Nimwegen: Friedrich I. (genannt Barbarossa, wegen

De Hohenstaufen en Nijmegen

(ca. 1150-1250)

Nijmegen, de oudste stad van Nederland, heeft een geschiedenis die teruggaat tot de tijd van de Romeinen.¹ Tegelijkertijd is er ook, een klein millennium na de Romeinse aanwezigheid, geen enkele andere plaats in Nederland zo verbonden met de dynastie van de Hohenstaufen als Nijmegen. Vandaar dat het voor de hand ligt om de stad Nijmegen te kiezen als een *lieu de mémoire* voor de geschiedenis van de Hohenstaufen.² Het gaat om vier personen in vier opeenvolgende generaties, van wie de eerste drie personen keizer waren en de laatste persoon koning. De vragen die hierbij aan de orde komen zijn: Welke rol speelden de Hohenstaufen in de geschiedenis van Nijmegen? In welke traditie zagen de keizers zichzelf en is daar nog iets van terug te vinden in het huidige Nijmegen? Welke rol speelden opkomende steden als Nijmegen in het krachtenspel tussen de geestelijke en wereldlijke vorsten, inclusief de keizer? En welke historische en/of recente (tastbare) overblijfselen herinneren in Nijmegen aan of verwijzen naar de eertijdse aanwezigheid van de Hohenstaufen?

Om de eerste vraag te beantwoorden, moeten we eerst weten over welke personen het gaat. Daarvoor gebruiken we de stamboom van de Hohenstaufen. Dit artikel is toegespitst op vier Hohenstauffers die leefden tussen 1122 en 1250 en die een belangrijke rol hebben gespeeld in de geschiedenis van Nijmegen: Frederik I (bijgenaamd 'Barbarossa', vanwege zijn rode baard), zijn zoon Hendrik VI, diens zoon Fre-

seines roten Bartes), seinen Sohn Heinrich VI., dessen Sohn Friedrich II. und letztendlich dessen Sohn Heinrich (VII.). Im folgenden Stammbaum sind sie gelb markiert.

derik II en ten slotte diens zoon Hendrik (VII). In de onderstaande stamboom zijn zij geel gemarkeerd.

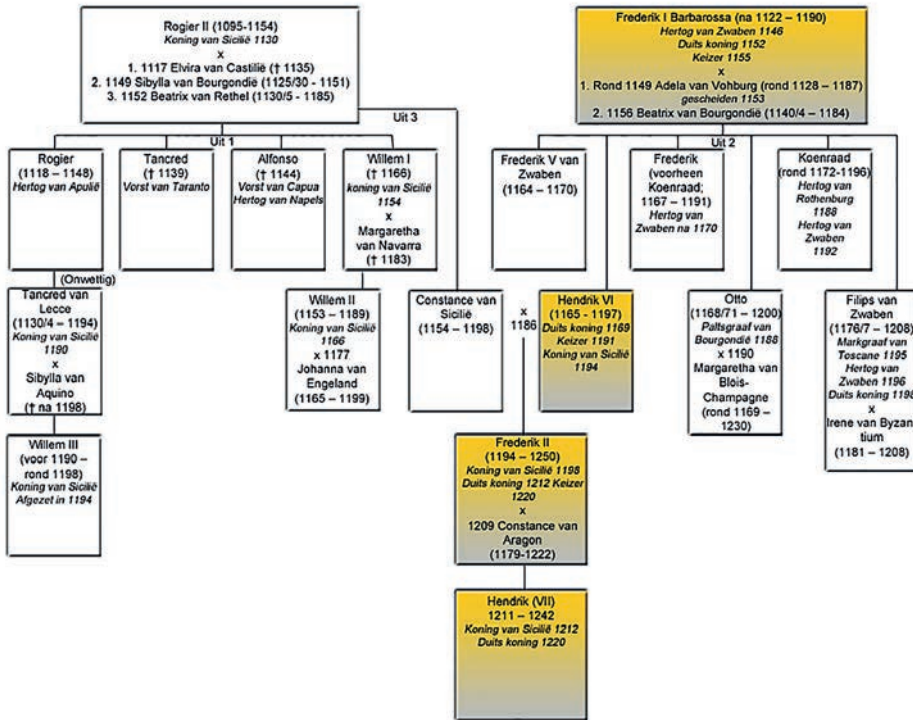

Fig. 1: Stammbaum der Stauerfer³

Afb. 1: Stamboom van de Hohenstaufen.³

Friedrich I. (Barbarossa) (± 1122-1190)

Der meist markante und historische Ort in Nimwegen ist der Valkhof. An mehreren Stellen in der Geschichte war der Valkhof das strategische und somit politische Epizentrum im weiten Umkreis. Heutzutage ist er ein beschütztes nationales Denkmal. Die Römer kannten die Bedeutsamkeit des Ortes, genauso wie Karl der Große und noch später Friedrich I. Barbarossa. Letzterer ist um 1122 in Süddeutschland geboren als Sproß des Geschlechts der Staufer, genannt nach der Burg auf dem Berg Hohenstaufen, in der Nähe von Göppingen (Schwäbische Alb). Er war Kaiser des Heiligen Römischen Reiches von 1155 bis zu seinem Tod 1190.⁴

Zwischen 1152 und 1155 ließ Friedrich I. auf den Resten eines römischen Castellums und an der Stelle, wo die Pfalz Karl des Großen stand, eine große Burg bauen.⁵ Beim Bau der Burg wurde Abbruchmaterial benutzt, wie römische Baufragmente und Grab- und Gedenksteine.

Die große romanische Burg aus Tuffstein bestand aus zwei quer aufeinander stehenden Wohntrakten mit einem, von weitem, sichtbaren massiven zentralen Turm, einem Donjon oder Riesenturm. Dieser war ein massives Bauwerk von etwa 40 Metern, ohne Fenster und Türen und ideal für die Verteidi-

Frederik I (Barbarossa) (±1122-1190)

De meest markante en historische plek in Nijmegen is het Valkhof. Op verschillende momenten in de geschiedenis was het Valkhof hét strategische en daardoor politieke epicentrum in de wijde omgeving. Tegenwoordig is het een beschermd rijksmonument. De Romeinen kenden het belang van de plek, evenals Karel de Grote en nog weer later Frederik I Barbarossa. De laatstgenoemde is rond 1122 geboren in Zuid-Duitsland als telg van het geslacht Hohenstaufen, genoemd naar de burcht op de berg Hohenstaufen, vlakbij Göppingen (Zwabische Jura). Hij was keizer van het Heilige Roomse Rijk van 1155 tot zijn overlijden in 1190.⁴

Frederik I liet op de resten van een Romeins castellum en op de plek waar de palts van Karel de Grote stond een groot kasteel bouwen.⁵ Bij de bouw van de burcht werd van sloopmateriaal, zoals Romeinse bouwfragmenten en grafen gedenkstenen, gebruikgemaakt.

De grote romaanse tuffstenen burcht bestond uit twee haaks op elkaar staande woonvleugels met een van verre zichtbare centrale toren, een donjon of reuzentoren. Dit was een massief bouwwerk van rond de 40 meter hoog, zonder ramen en deuren en ideaal voor de verdediging tijdens een belegering.⁶ Na de sloop van de burcht in 1797 zijn alleen nog de resten van de St. Nicolaaskapel en de St. Maar-

Abb. 2: Die sogenannte Barbarossa Ruine auf dem Valkhof von Nimwegen

Afb. 2: De zogenaamde Barbarossa-ruïne op het Valkhof van Nijmegen.

gung während einer Belagerung.⁶ Nach dem Abriß der Burg 1797 sind nur die Überreste der Sankt Niklauskapelle und die Sankt Martinskapelle, die sogenannte Barbarossa Ruine, und Überreste der Burgmauer übrig geblieben.⁷ Die Datierung der ursprünglichen Bau ist nicht mit Sicherheit festzustellen. Man geht davon aus, dass er so um die Mitte des zwölften Jahrhunderts liegt, um 1150-1160, während der Regierungsperiode Friedrich Barbarossas.⁸ Die halbrunde Ruine, die Apsis, ist aus Tuffstein und mit Spolien aus mehreren Bauphasen, wie römischen Säulen und karolingischen Kapitellen.⁹ In den letzten Jahrzehnten war die Funktion dieser Apsis Thema mancher Auseinandersetzung. Einerseits meinte man, dass der Partererraum der Apsis als Schatzkammer gebaut wurde, andererseits ging man davon aus, dass dieser ein geweihter Raum war zur Ehre Sankt Martins und der obere Raum die Stelle, wo der Thron stand. Beide Theorien sind jedoch umstritten. Weil die Apsis und das davor liegende Säulenjoch nicht an einem großen Saal angeschlossen, geht man heutzutage davon aus, dass

tenskapel, bijgenaamd de Barbarossa-ruïne, en delen van de burchtmuur overgebleven.⁷ De datering van de oorspronkelijke bouw is niet met zekerheid vast te stellen, maar uitgegaan wordt van het midden van de twaalfde eeuw, rond 1150-1160, tijdens de regeringsperiode van Frederik Barbarossa.⁸ De halfronde ruïne, de apsis, is gebouwd van tufsteen en met spolia van verschillende bouwfases, zoals Romeinse zuilen en Karolingische kapitelen.⁹ In de afgelopen decennia was de functie van deze apsis onderdeel van menig debat. Aan de ene kant werd gesteld dat de benedenruimte van de apsis gebouwd was als schatkamer, aan de andere kant werd ervan uitgegaan dat de benedenruimte een gewijde ruimte was ter ere van Sint Maarten en de bovenruimte de plek waar de troon gestaan had. Beide theorieën zijn echter betwist. Aangezien de apsis en de voorafgaande travee niet aansloten op een grote zaal, wordt er tegenwoordig van uitgegaan dat het om de resten van een kapel gaat.¹⁰ Ook hoe de burcht er precies heeft uitgezien is onbekend. De eerste tekeningen van de burcht dateren van 1570.¹¹

Abb. 3: Gedenkstein vom Wiederaufbau der Pfalz zu Nijmegen durch Kaiser Friedrich Barbarossa aus der Sankt Niklauskapelle im Valkhof, 1155 (Museum Het Valkhof, Nijmegen).¹⁵

Afb. 3: Gedenksteen van de herbouw van de palts te Nijmegen door keizer Frederik Barbarossa, afkomstig uit de Sint-Nicolaaskapel op het Valkhof, 1155 (Museum Het Valkhof, Nijmegen).¹⁵

es sich hier um die Überreste einer Kapelle handelt.¹⁰ Auch wie die Burg genau aussah ist unbekannt. Die ersten Zeichnungen der Burg datieren aus dem Jahre 1570.¹¹

Die staufischen Könige und Kaiser haben für ihre Pfalzen, auch für die in Nimwegen, wenig oder gar keine figurativen Skulpturen verfertigen lassen.¹² Als Friedrich Barbarossa auf die Überreste der Pfalz seine Burg baute, hinterließ er einen Stein mit dem Text (aus dem Lateinischen übersetzt): „Tausend Jahre nachdem das Heil der Welt geschenkt wurde, plus noch 155 Jahre, hat Friedrich, als Kaiser des Reiches, Freund des Friedens, das verfallene, eingestürzte, alte, fast ins Nichts versunkene Bollwerk von Nimwegen in gleichwertiger Schönheit und Pracht wiederaufgebaut. Julius möge der Schöpfer sein, er war nicht gleichwertig mit dem friedensbringenden Wiedererrichter Friedrich.“¹³

Kurz und gut: Barbarossa sollte die verfallene, eingestürzte Burg von Nimwegen 1155 in gleichwertiger Schönheit wieder errichten, so wie sie in der Zeit der Römer (und in der Zeit Karl des Großen) damals aussah. Die Verweisung auf die Gründung der Burg durch Julius Caesar ist nicht richtig, aber es deutet an, dass Barbarossa sich als der Nachfolger der römischen Kaiser und Karl des Großen sah. Mit dem Text, in eine authentische römische, kannelierte Marmorsäule gemeißelt, wollte Barbarossa der Kontinuität seit der römischen Zeit Nachdruck verleihen.¹⁴ Friedrich Barbarossa hat die Burg mindestens vier Mal besucht: im Mai/Juni 1157, im Oktober/November 1165 (um die Zeit der Geburt seines Sohnes Heinrich VI.), im Juli 1171 (für die Sitzung des Reichstages) und im April/Mai 1174. Der letzte Besuch fand statt im Anschluss an einen Besuch während der Osterstage in Aachen.¹⁶ Es ist nicht genau bekannt, welche Aktivitäten stattfanden in der Burg,

De Staufische koningen en keizers hebben voor hun paltsen, ook voor die in Nijmegen, weinig of geen rijke figuratieve sculptuur laten maken.¹² Toen Frederik Barbarossa op de resten van de palts van Karel de Grote zijn burcht herbouwde, liet hij een steen na met de tekst: *‘Duizend jaar nadat het Heil de wereld werd geschonken, plus nog 155 jaar, heeft Frederik, als keizer van zijn rijk, vriend van de vrede, het vervallen, ingestorte, oude, bijna in het niets verzonken bolwerk van Nijmegen in gelijkwaardige schoonheid en luister herbouwd. Julius moge dan de schepper zijn, niet gelijkwaardig was hij met de vredebrengende herbouwer Frederik.’*¹³

Kortom: Barbarossa zou de vervallen, ingestorte burcht van Nijmegen in 1155 in gelijkwaardige schoonheid weer herbouwen zoals die er in de Romeinse tijd (en onder Karel de Grote) ooit uitgezien moet hebben. De verwijzing naar de stichting van de burcht door Julius Caesar is onjuist, maar geeft wel aan dat Barbarossa zichzelf zag als de opvolger van Romeinse keizers en Karel de Grote. Met deze tekst, gehouwen in een authentiek-Romeinse, gecanneleerde marmeren zuil, wilde Barbarossa de continuïteit vanaf de Romeinse tijd onderstrepen.¹⁴

Frederik Barbarossa heeft de burcht minstens vier keer bezocht: in mei/juni 1157, in oktober/november 1165 (rond de geboorte van zijn zoon Hendrik VI), in juli 1171 (voor het houden van een rijksdag) en in april/mei 1174. Het laatste bezoek sloot aan op een bezoek aan Aken tijdens de Paasdagen.¹⁶ Het is niet precies bekend welke activiteiten er plaatsvonden in de burcht op het moment dat de keizer er resideerde. Vast staat wel dat als hij in Nijmegen aanwezig was dit gedurende zijn verblijf ook het centrum van het Duitse Rijksgezag was. In

wenn der Kaiser hier residierte. Fest steht allerdings, dass, wenn er in Nimwegen war, es während dieser Zeit auch das Zentrum der deutschen Reichsgewalt war. Während seiner Abwesenheit war der sogenannte ministeriale staufische Burggraf der Verwalter der

königlichen Burg. Er war verantwortlich für die Verteidigung und Instandhaltung der Burg und formell der direkte Vertreter des Königs.¹⁷ Seit der Zeit Karls des Großen hatten die regionalen Adligen und die Städte sich mehr Macht zugelegt und hatte die Macht des Königs an Kraft eingebüßt. Unter Barbarossa wurde die zentrale Reichsgewalt einigermaßen wiederhergestellt, wenn es auch ihm nicht gelang das Reich gegen eine allmähliche Desintegration zu schützen. Die Fertigstellung der Burg hat Barbarossa nicht mehr erlebt. 1189, ein Jahr vor seinem Tode, schrieb er aus Adrianopolis, heutzutage Edirne, im europäischen Teil der Türkei, an seinen Sohn: „*Sorge dafür, dass Kaiserswerth (das liegt nördlich von Düsseldorf) und Nuwemagen (Nimwegen) fertiggebaut und sehr gut bewacht werden, weil wir das für nützlich halten.*“¹⁸

zijn afwezigheid was de zogenaamde ministeriale Staufische burggraaf de beheerder van de koninklijke burcht. Deze was verantwoordelijk voor de verdediging en het onderhoud van de burcht en formeel de directe vertegenwoordiger van de koning.¹⁷ Sinds de tijd van Karel de

Abb. 4.: Statue des Kaisers Friedrich I Barbarossa in der Fassade des Nimwegener Rathauses in der Burchtstraat. Die Statuenreihe in der Fassade des Rathauses ist von Albert Termote 1953 gefertigt. Es sind "freie Kopien" nach dem Vorbild der ursprünglichen Statuen aus 1553/1554, die vom Meister Cornelis Sas aus Utrecht entworfen sind.²¹

Afb. 4: Beeld van keizer Frederik I Barbarossa aan de gevel van het Stadhuis van Nijmegen in de Burchtstraat. De beeldenreeks aan de voorgevel van het stadhuis is van de hand van Albert Termote in 1953. Het zijn 'vrije kopieën' gemaakt naar analogie van de oorspronkelijke beelden uit 1553/1554 die ontworpen zijn door meester Cornelis Sas uit Utrecht.²¹

Grote hadden de regionale edelen en de steden aan macht gewonnen en had de macht van de koning aan kracht ingeboet. Onder Barbarossa werd het centrale rijksgezag weer enigszins hersteld, ook al lukte het hem niet het Rijk te behoeden voor een geleidelijke desintegratie. De voltooiing van de burcht heeft Barbarossa niet meer meegemaakt. In 1189, een jaar voor zijn dood, schreef hij vanuit Adrianopolis, het huidige Edirne in het Europese deel van Turkije, aan zijn zoon: “*Zorg ervoor dat Kaiserswerth (ten noorden van Düsseldorf) en Nuwemagen (Nijmegen) afgebouwd en zeer goed bewaakt worden, omdat wij dat zeer nuttig achten.*”¹⁸

De burcht is voor de ontwikkeling van Nijmegen van groot belang geweest. Er ontstond een handelsnederzetting die rond 1180-1190 tot

Abb.5: Kaiser Heinrich VI. auf den Thron (*Codex Manesse*, zwischen 1310 - 1340)²⁴

Afb 5: Keizer Hendrik VI op de troon (*Codex Manesse*, tussen 1310-1340)²⁴

Die Burg ist für die Entwicklung von Nijmegen von großer Bedeutung gewesen. Es entstand eine Handelsniederlassung, die um 1180/90 zur Blüte kam.¹⁹ In Nijmegen erinnert, neben der Ruine auf dem Valkhof, noch eine Straße an Friedrich I.: die „Barbarossastraat“ im Viertel Hunnerberg.²⁰ Weiterhin gibt es eine Statue von ihm in der Fassade des alten Rathauses.

Heinrich VI. (1165-1197)

Aus der Ehe von Friedrich dem Ersten Barbarossa mit seiner zweiten Ehefrau, Beatrix von Burgund, entstammt ein Sohn: Heinrich VI. Dieser spätere Kaiser wurde im Oktober oder November 1165 in der sich noch im Bau befindliche Burg auf dem Valkhof, in Nijmegen geboren.²² Der Schreiber der Kölner Königschronik schrieb in jenem Jahr: „*Natus est imperator filius nomine Heinricus apud Noviomagum*“ (Zu Nijmegen ist ein Sohn für den Kaiser geboren, genannt Heinrich).²³

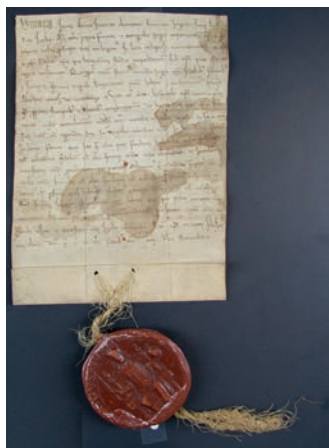
Die Wahl des Geburtsortes war sorgfältig zustande gekommen. Der älteste Sohn von Barbarossa, Friedrich von Schwaben, war in der langobardischen und fränkischen Haupt-

blöei kwam.¹⁹ In Nijmegen herinnert, naast de ruïne op het Valkhof, nog een straat aan Frederik I: de Barbarossastraat in de wijk Hunnerberg.²⁰ Verder is er een beeld van hem te zien aan de voorgevel van het Nijmeegse stadhuis.

Hendrik VI (1165-1197)

Uit het huwelijk van Frederik I 'Barbarossa' met zijn tweede vrouw, Beatrix van Bourgondië, kwam een zoon voort, Hendrik VI. Deze latere keizer werd in oktober of november 1165 in de nog in aanbouw zijnde burch op het Valkhof in Nijmegen geboren.²² De schrijver van de Keulse koningskroniek schreef in dat jaar: „*Natus est imperator filius nomine Heinricus apud Noviomagum*“ (te Nijmegen is een zoon voor de keizer geboren, genaamd Hendrik).²³ De keuze van de plaats van de geboorte was zorgvuldig tot stand gekomen. De oudste zoon, Frederik, was in de voormalige Longobardische en Frankische hoofdstad Pavia geboren. Hendrik zou als tweede zoon niet in Aken moeten worden geboren, omdat hij daarmee meer op de voorgrond geplaatst zou worden dan zijn oudere broer. Vandaar dat gekozen werd voor Nijmegen. Met verwijzingen

stadt Pavia geboren. Heinrich sollte als zweiter Sohn nicht in Aachen geboren worden, weil er so mehr in den Vordergrund gestellt würde als sein älterer Bruder. Darum hat man sich für Nimwegen entschieden. Unter Verweisung auf die kaiserliche, römische Vergangenheit und den Karlkult könnte dieser Geburtsort für Propagandazwecke benutzt werden.²⁵ Ein späterer Aufenthalt Heinrichs ist auf Grund der Quellen, die uns heutzutage zur Verfügung stehen, nicht feststellbar.²⁶ Wahrscheinlich ist er nach seiner Geburt nicht mehr in Nimwegen gewesen. Trotzdem

beschäftigte er sich noch aus der Distanz mit der Stadt. So gibt es eine Akte vom zwanzigsten Oktober 1196, in dem er eine Gabe an das Hospital von Nimwegen bestätigt durch Alardus, Burggraf von Nimwegen, und seine Frau Uda von unter anderem einem Landgut zu Lent.²⁷

Diese Gabe kann man betrachten als den Ansatz zur Stiftung des Klosterhospitals des Ordens von Sankt Johann von Jerusalem, heutzutage bekannt als „de Commanderie van Sint Jan“.²⁹ Mit dieser Urkunde stellte der Kaiser das Hospital und dessen Besitz unter

naar het keizerlijke Romeinse verleden en de Karelcultus zou deze geboorteplaats gebruikt kunnen worden voor propagandadoeleinden.²⁵ Een later verblijf van Hendrik VI is op basis van de beschikbare bronnen niet vast te stellen.²⁶ Waarschijnlijk is hij na zijn geboorte niet meer in Nijmegen geweest. Wel hield hij zich op afstand met de stad bezig. Zo is er een akte bekend van 20 oktober 1196 waarbij hij een gift bevestigde aan het hospitaal van Nijmegen door Alardus, burggraaf van Nijmegen en zijn vrouw Uda van onder meer een landgoed te Lent.²⁷

Abb. 6: Urkunde aus 1196 im der Heinrich VI, die Gabe ans Spittal zu Nimwegen bestätigt.²⁸ (Regional Archiv Nimwegen)

Afb. 6: Oorkonde uit 1196 waarin Hendrik VI de schenkingen aan het hospitaal te Nijmegen bevestigt.²⁸ (Regionaal Archief Nijmegen)

Deze gift kan worden gezien als de aanzet tot de stichting van het kloosterhospitaal van de orde van St. Jan van Jeruzalem, tegenwoordig bekend als de Commanderie van Sint Jan.²⁹ Met deze oorkonde stelde de keizer het hospitaal en de bezittingen ervan onder zijn speciale bescherming. De akte waarin deze schenking staat beschreven is het oudste archiefstuk dat in het Regionaal Archief in Nijmegen wordt bewaard.

Bij raadsbesluit d.d. 29 november 2006 is besloten om een straat naar hem te noemen. De Keizer Hendrik VI-singel loopt van het

seinen speziellen Schutz. Die Akte, in der die Schenkung beschrieben wird, ist die älteste Archivakte, die im Regional Archiv in Nimwegen aufbewahrt wird.

Auf Beschluss des Gemeinderats vom 29. November 2006 hat man sich entschieden eine Straße nach ihm zu benennen. Diese Karl-Heinrich-der-Sechste-Singel geht vom Kaiser Augustplein zum Verteilerkreis Griftdijk - Oude Groenestraat (in Lent/Nimwegen-Nord). Sie ist seit dem 23. Juli 2009 die Erschließungsstraße für das Oosterhoutviertel und liegt ganz im Ressenviertel auf der Grenze der Nachbarschaften Grote Boel und Zuiderveld.³⁰ Das Benennen einer Straße nach Heinrich VI. statt Heinrich (VII.), hat dem Historiker Jan Kuys aus Nimwegen nicht gefallen. Ihm gefällt der Enkelsohn (auf ihn kommen wir später zurück) viel besser als dessen Großvater. Sein Artikel in Numaga über die Nimwegener Politik um die Namensgebung der Straßen endet mit den Worten: *“Kommunale Rehabilitation für den unglücklichen König Heinrich (VII.) ist dringend erwünscht! Nieder mit Heinrich VI.! Es lebe Heinrich (VII.)!”*³¹ Seine Abneigung gegenüber Heinrich VI. scheint nicht ganz grundlos. Heinrich VI. hat einen Namen aufgebaut, der, milde gesagt, nicht gerade positiv ist. Seinen Gegnern gegenüber war er, vor allem in Süditalien, schonungslos. Berüchtigt ist die Abrechnung von Heinrich VI. 1196 mit dem Schwager des besiegten Königs Tancred, dem Grafen Richard von Acerra. Den hatte er erst einige Jahre nach seiner Krönung in Capua in die Zange genommen. Er ließ ihn an ein Pferd festbinden und durch die Straßen der Stadt schleppen. Danach wurde „der Verräter“ bei lebendigem Leibe kopfüber aufgehängt mit einem schweren Stein an seiner Zunge. Das weist auf einen Eidbruch und Verrat hin.

Keizer Augustusplein naar de rotonde Griftdijk - Oude Groenestraat (in Lent/Nijmegen-Noord). Deze ontsluitingsweg voor de wijk Oosterhout is in gebruik sinds 23 juli 2009 en ligt geheel in de wijk Ressen op de grens van de buurten Grote Boel en Zuiderveld.³⁰ Het vernoemen van een straat naar Hendrik VI in plaats van Hendrik (VII), diens kleinzoon, is bij historicus Jan Kuys niet goed gevallen. Hij slaat de kleinzoon (waarover later meer) veel hoger aan dan diens grootvader. Zijn artikel in Numaga over de Nijmeegse politiek rondom de naamgeving van straten eindigt met de woorden: *“Gemeentelijk eerherstel voor de ongelukkige koning Hendrik (VII) is dringend gewenst! Weg met Hendrik VI! Leve Hendrik (VII)”*³¹ Zijn afkeer van Hendrik VI lijkt niet geheel ten onrechte. Hendrik VI heeft een reputatie opgebouwd die op zijn zachtst gezegd niet positief is. Tegenover zijn tegenstanders in met name Zuid-Italië was hij meedogenloos. Berucht is de afrekening van Hendrik VI in 1196 met de zwager van de overwonnen koning Tancred, graaf Richard van Acerra. Die had hij pas enkele jaren na zijn kroning in Capua te pakken kunnen krijgen. Hij liet hem vastbinden aan een paard en door de straten van de stad slepen, waarna ‘de verrader’ levend ondersteeven werd opgehangen met een zware steen aan zijn tong gebonden, wat wijst op eedbreuk en verraad. Vervolgens werd de dode aan een galg opgehangen waar niemand hem van af mocht halen. Veelbesproken is ook de manier waarop Hendrik VI met Siciliaanse edellieden in 1197 afrekende na een opstand. Zo werd een gloeiend hete kroon op het hoofd van de opstandelingenleider geplaatst en met ijzeren nagels in zijn schedel vastgespijkerd.³²

Dat op het gebied van rechtspraak en straffen in de middeleeuwen andere maatstaven

Darauf wurde er nach seinem Tod an einem Galgen aufgehängt, wo keiner ihn abhängen durfte. Vielbesprochen ist auch die Art und Weise wie Heinrich VI. 1197 mit sizilianischen Adligen abrechnete nach einem Aufstand. So wurde eine glühend heiße Krone auf den Kopf eines Rebellenführers gesetzt und mit eisernen Nägeln in seinen Schädel festgenagelt.³² Dass in dem Bereich der Rechtsprechung und Bestrafung im Mittelalter andere Maßstäbe galten als heutzutage, möge klar sein. Merkwürdig ist jedoch, dass Heinrich VI. unter Zeitgenossen nördlich der Alpen bekannt ist als Friedensstifter und in (Süd)Italien als ein grausamer barbarischer Mann.³³ Wie lässt sich der Unterschied in der Wertschätzung erklären? Die Antwort müssen wir in der mittelalterlichen Denkart suchen, wobei Gewalt akzeptiert wird als legitimes Mittel beim Wahren der Ordnung. Bei einem Konflikt bekommt der Verlierer eine Chance um Verzeihung zu bitten und sich dem Sieger zu unterwerfen. Im folgenden Friedensvertrag gibt es für den Verlierer, nach gutem christlichem Vorbild der Vergebung, günstige Bedingungen. Wenn jedoch ein einmal geschlossener Frieden, und somit das Vertrauen, danach von demselben Verlierer verletzt wird, ist eine gnadenlose Abrechnung, auch als abschreckendes Beispiel, erlaubt, ja sogar notwendig.³⁴ Im normannischen Reich von Sizilien bestand schon eine Tradition von strengen Strafen, noch bevor Heinrich VI. zum König gekrönt wurde. Als Reaktion auf Verrat und Meineid konnte ja auch nicht anders reagiert werden als mit der gleichen Härte. Trotzdem verlor Heinrich VI. nicht seinen Ruf, jemand zu sein, der erbarmungslos und skrupellos war. Aber wer Bedenken äußert gegen sein hartes Vorgehen, muss auch Bedenken äußern gegen die Art und Weise, wie

golden dan tegenwoordig, moge duidelijk zijn. Merkwürdig is echter dat Hendrik VI bij tijdgenoten ten noorden van de Alpen bekend staat als een vredesstichter en in (Zuid-) Italië als een gruwelijk barbaarse man.³³ Hoe is dat verschil in waardering te verklaren? Het antwoord moet gezocht worden in de middeleeuwse manier van denken waarbij geweld geaccepteerd wordt als legitiem onderdeel van het handhaven van de orde. Bij een conflict krijgt de verliezer de kans om vergeving te vragen en zich te onderwerpen aan de overwinnaar. In het vredesverdrag dat daarop volgt, zijn er voor de verliezer, naar goed christelijk voorbeeld van vergeving, gunstige condities opgenomen. Maar als een eenmaal gesloten vrede, en dus het vertrouwen, daarna door diezelfde verliezer weer geschonden wordt, dan is een genadeloze afrekening, ook als afschrikwekkend voorbeeld, geoorloofd, ja, zelfs noodzakelijk.³⁴ In het Normandische rijk van Sicilië bestond al een traditie van harde straffen nog vóór Hendrik VI er tot koning gekroond werd. Als reactie op verraad en meened, kon dan ook niet anders geantwoord worden dan met eenzelfde hardheid. Toch komt Hendrik VI niet van zijn imago af van iemand die meedogenloos was en zonder scrupules. Maar wie bezwaar heeft tegen zijn harde optreden, moet ook bezwaar maken tegen de manier waarop in de middeleeuwen tegen het handhaven van orde aangekeken werd. Men mag zich afvragen of de gemeente Nijmegen bij de vernoeving van een straat naar hem deze afwegingen meegewogen heeft.

Abb. 7: Friedrich II. abgebildet als König Siziliens mit Adler (vermutlich ein Falke) (Aus: *De Arte Venandi cum Avibus*; Rom, Bibl. Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 1071, fol. 1; Ende des 13. Jahrhunderts). Seine Tunica und sein Umschlagtuch verraten einen byzantinischen Einfluß, während seine Krone Westeuropäisch ist.³⁸

Afb. 7: Frederik II, afgebeeld als koning van Sicilië, met arend (vermoedelijk een valk). (Uit: *De Arte Venandi cum Avibus*; Rome, Bibl. Apostolica Vaticana, Pal. lat. 1071, fol. 1 v; eind 13e eeuw). Zijn tunica en omslagdoek verraden een Byzantijnse invloed, terwijl zijn kroon West-Europees is.³⁸

man im Mittelalter das Wahren der Ordnung sah. Man kann sich fragen, ob die Gemeinde Nimwegen bei der Benennung einer Straße nach ihm diese Argumente mit in Erwägung gezogen hat.

Friedrich II. (1194-1250)

Der Sohn Heinrich VI. und Konstanze von Sizilien, Kaiser Friedrich II., ist niemals in Nimwegen gewesen.³⁵ Er hat trotzdem die Stadt geprägt. Seinem Beinamen "*Stupor Mundi*", der Mann der die Welt verblüffte, verdankt er seinem, für diese Zeit, unorthodoxen Vorgehen, seinem Hunger nach Kenntnis und seinen unabhängigen Auffassungen, die oft im Widerspruch waren zu den allgemein geltenden kirchlichen Doktrinen. Er sprach mehrere Sprachen, unter dessen Latein, Sizilianisch/volgare, Deutsch und vielleicht auch Französisch. Wahrscheinlich sprach er kein

Frederik II (1194-1250)

De zoon van Hendrik VI en Constance van Sicilië, keizer Frederik II, is nooit in Nijmegen geweest.³⁵ Toch heeft hij zijn stempel op de stad gedrukt. Zijn bijnaam '*Stupor Mundi*', de man die de wereld versteld/verbaasd deed staan, heeft hij te danken aan zijn voor die tijd onorthodoxe handelwijzen, zijn honger naar kennis en zijn onafhankelijke opvattingen die vaak strijdig waren met de toen geldende kerkelijke doctrines. Hij sprak verschillende talen, waaronder Latijn, Siciliaans/volgare, Duits en misschien ook Frans. Waarschijnlijk sprak hij geen Grieks en Arabisch, maar begreep hij wel iets van deze talen.³⁶ Naast zijn taken als keizer-staatsman op politiek, economisch, juridisch en strategisch gebied, hield hij zich onder andere bezig met filosofie, astronomie, wiskunde, natuurwetenschappen, biologie, geneeskunde en schreef hij gedichten. Op 5

Griechisch und Arabisch, aber er verstand schon etwas von diesen Sprachen.³⁶ Außer seinen Aufgaben als Kaiser-Staatsmann im politischen, wirtschaftlichen, juristischen und strategischen Bereich, beschäftigte er sich unter anderem mit Philosophie, Astronomie, Mathematik, Naturwissenschaften, Biologie, Medizin, und er schrieb Gedichte. Am fünften Juni 1224 gründete er die Universität von Neapel, die seit 1987 seinen Namen trägt.³⁷ Bekannt ist auch seine Vorliebe für die Falknerie, einen Sport, der von Adligen oft betrieben wurde. Darüber schrieb er ein Standardwerk: *De Arte Venandi cum Avibus* (Über die Kunst, mit Vögeln zu jagen).

Der Name des Valkhof in Nimwegen geht nicht direkt zurück auf Friedrich II. Glaubhaft ist schon, dass es einen Zusammenhang gibt zwischen dem Valkhof und der Falknerie als Statussport aller in diesem Artikel genannten Staufer. „Friedrich der Zweite gilt als der große Förderer und Erneuerer der Falknerie in Europa. Das wird auch an Nimwegen nicht vorbeigegangen sein. Wahrscheinlich in seiner Zeit, aber möglich auch früher, bekam der Vorhof der kaiserlichen Burg den Namen Valkhof. Erst später wurde die ganze Festung so genannt. Nicht eher als im sech-

juni 1224 stichtte hij de universiteit van Napels die vanaf 1987 zijn naam draagt.³⁷ Bekend is ook zijn voorliefde voor de valkerij, een sport die onder edellieden in die tijd veel beoefend werd. Daarover schreef hij een standaardwerk: *De Arte Venandi cum Avibus* (Over de kunst van het jagen met vogels).

De naam Valkhof is niet direct te herleiden tot Frederik II. Aannemelijk is wel dat er een relatie bestaat tussen het Valkhof en de valkerij als statussport van alle in dit artikel genoemde Hohenstaufen. „Frederik II geldt als de grote promotor en vernieuwer van de valkerij in Europa. Dat zal aan Nijmegen niet voorbij zijn gegaan. Waarschijnlijk in zijn tijd, maar mogelijk eerder, kreeg de voorhof van de keizerlijke burcht de naam Valkhof. Pas later werd de hele vesting zo genoemd. Niet eerder dan in de 16^e eeuw kwam de aanduiding Valkhof voor in documenten en beschrijvingen.”³⁹

Frederik II bracht het grootste deel van zijn leven door in (Zuid-)Italië. Hij was weliswaar in 1215 tot koning gekroond in Aken, maar hij verbleef slechts enkele jaren in het Duitse Rijk, waartoe Nijmegen toen ook behoorde. In zijn naam had hij zijn zoon Hendrik (VII) gemach-

Abb. 8: Wachssiegel des Königs Heinrich (VII.), Straßburg 1220.⁴¹

Afb. 8: Waszegel van koning Hendrik (VII), Straatsburg 1220.⁴¹

zehnten Jahrhundert findet man die Bezeichnung Valkhof in den Dokumenten und Beschreibungen.³⁹

Friedrich II. verbrachte den Großteil seines Lebens in (Süd-)Italien. Er war zwar 1215 in Aachen zum König gekrönt, aber er hielt sich nur einige Jahre seines Lebens im Deutschen Reich auf, wozu Nimwegen damals auch gehörte. In seinem Namen hatte er seinen Sohn Heinrich (VII.) ermächtigt das Gebiet zu verwalten. Politische Einflussnahme von Friedrich auf die Geschichte Nimwegens gab es durch seinen Sohn ganz bestimmt.

Heinrich (VII.) (1211-1242)

Der Staufer, der letztendlich für Nimwegen der bedeutendste war, ist Heinrich (VII.).⁴⁰ Er ist auch bekannt als der am wenigsten glückliche der vier in diesem Artikel behandelten Staufer. Er wurde 1211 in Palermo oder Messina geboren als Sohn Friedrichs II. und Konstanz von Aragon. Schon mit neun Jahren wurde er von den deutschen Kurfürsten an dem Hoftag in Frankfurt am Main zum deutschen König erkoren und zwei Jahre später im Aachener Dom gekrönt.

Während der Abwesenheit Friedrichs führte Heinrich in der Zeit, in der er (gleichzeitig) König war, immer mehr seine eigene Politik. Er geriet in Konflikt mit seinen Beratern, mit weltlichen und geistlichen Reichsfürsten und letztendlich auch mit seinem eigenen Vater. 1232 begegnete er in Aquileia, zum ersten Mal nach 12 Jahren, nachdem er dazu aufgefordert wurde, seinem Vater. Der forderte von ihm bedingungslosen Gehorsam. Als er sein Versprechen bei der Rückkehr nicht einhielt, fühlte Friedrich II. sich gezwungen, selbst nach Deutschland zu reisen. Diese Reise machte er im Jahre 1235. Es stellte sich heraus, dass die Reichsfürsten ihm letztendlich loyal

tigd het gebied te besturen. Politieke invloed van Frederik II op de geschiedenis van Nijmegen was er via zijn zoon dus wel.

Hendrik (VII) (1211-1242)

De Staufer die uiteindelijk het meest voor Nijmegen betekend heeft, is Hendrik (VII).⁴⁰ Hij staat tevens bekend als de minst fortuinlijke van de vier in dit artikel besproken Hohenstaufen. Hij werd in 1211 in Palermo of Messina geboren als zoon van Frederik II en Constance van Aragon. Reeds op negenjarige leeftijd werd hij door de Duitse rijksvorsten op de Hofdag in Frankfurt-am-Main tot Duits koning gekozen en twee jaar later in de dom van Aken gekroond.

In afwezigheid van Frederik voerde Hendrik in de tijd dat hij (mede)koning was steeds meer zijn eigen politiek. Hij raakte in conflict met zijn adviseurs, met wereldlijke en geestelijke rijksvorsten en uiteindelijk ook met zijn eigen vader. In 1232 ontmoette hij in Aquileia, voor het eerst na 12 jaar, na daartoe gesommeerd te zijn, weer zijn vader. Deze eiste van hem onvoorwaardelijke gehoorzaamheid. Toen hij zijn belofte bij terugkomst in Duitsland niet gestand deed, voelde Frederik II zich genoodzaakt om zelf naar Duitsland te gaan. Deze tocht ondernam hij in 1235. De rijksvorsten bleken uiteindelijk aan hem loyaal te zijn en voor Hendrik zat er niets anders op dan andermaal om vergiffenis te smeken. Hij weigerde echter zijn koningschap op te geven. Dat was voor Frederik II aanleiding om zijn zoon af te voeren naar Zuid-Italië. Daar verbleef Hendrik op verschillende plaatsen in gevangenschap tot zijn (volgens sommige kroniekschrijvers) zelf gekozen dood in 1242, door bij Martirano met zijn paard de afgrond in te rijden.⁴²

waren und es blieb Heinrich nichts anderes übrig als noch mal um Verzeihung zu bitten. Er weigerte sich jedoch, seine Königswürde aufzugeben. Das gab Friedrich II. Anlass, seinen Sohn nach Süditalien abzuführen. Dort war Heinrich an mehreren Orten in Gefangenschaft bis zu seinem (nach manchen Chronikschreibern) Freitod im Jahre 1242. Er ritt mit seinem Pferd bei Martirano in den Abgrund.⁴²

Sowohl Friedrich II. als auch Heinrich (VII.) genehmigten den „staufischen Königsstädten“ selten Selbstverwaltung, aber das wurde von diesen Städten in dieser Zeit auch kaum gefordert. Seit 1250/1260, also nach der Zeit Friedrich II., bekamen die Städte erst politische Rechte, vor allem Stadtverwaltung. Die Position der Reichfürsten war eine ganz andere. Dass Friedrich II. ihnen eine Anzahl von Privilegien erteilte, war im Grunde genommen nichts Neues. Es war eine Bestätigung einer gängigen Praxis. Der wichtigste Gegensatz zwischen Vater und Sohn handelte von dem richtigen Umgang mit Reichsfürsten, mit anderen Worten, über die Frage, wie und mit welchen Fürsten der König am besten zusammenarbeiten könnte. Friedrich suchte die Zusammenarbeit mit den Reichsfürsten,

Zowel Frederik II als Hendrik (VII) stonden de ‘Staufische koningssteden’ zelden zelfbestuur toe, maar dat werd door diezelfde steden in die tijd ook niet of nauwelijks geëist. Vanaf 1250/1260, dus na de tijd van Frederik II, verkregen deze steden pas politieke rechten, met name stadsbestuur. De positie van de rijksvorsten was een andere. Dat Frederik II hun een aantal privileges gaf, was in wezen niets nieuws. Het was een bevestiging van een reeds bestaande praktijk. De belangrijkste tegenstelling tussen vader en zoon ging over de juiste benadering van de rijksvorsten, met andere woorden over de vraag hoe en met welke vorsten de koning het beste zou kunnen samenwerken. Frederik zocht de samenwerking met de rijksvorsten die hij nodig had voor zijn keizerlijke politiek, terwijl Hendrik diezelfde vorsten tegen zich in het harnas joeg en van zich vervreemde door voor de opkomende steden te kiezen.⁴³

Het privilege dat Hendrik (VII) op 31 augustus 1230 als koning aan Nijmegen gaf door het stadsrecht te verlenen, was heel bijzonder. Door dit stadsrecht kreeg Nijmegen de status van ‘Rijksstad’, met dezelfde rechten en vrijheden (*iura et libertates*) als Aken, zoals het recht om munten te slaan en jaarmarkten te houden,

Abb. 9: Das Stadtprivileg von Nimwegen vom 31. August 1230, später in einer Urkunde von Richard von Cornwall, Römisch-König, am 22. Mai 1257 aufgenommen. (Regional Archiv Nimwegen).⁴⁵

Afb. 9: Het stadsprivilege van Nijmegen van 31 augustus 1230, later opgenomen in een oorkonde van Richard van Cornwall, Rooms-koning, 22 mei 1257 (Regionaal Archief Nijmegen).⁴⁵

die er brauchte für seine kaiserliche Politik, während Heinrich eben diese Fürsten gegen sich in Harnisch brachte und von sich entfremdete.⁴³

Das Privileg, das Heinrich (VII.) am 31. August 1230 als König Nimwegen gab, mit der Verleihung der Stadtrechte, war deswegen einzigartig. Mittels dieses Stadtrechts bekam Nimwegen den Status einer „Reichsstadt“, mit den gleichen Rechten und Freiheiten (*iura et libertates*) wie Aachen, so wie das Recht Münzen zu prägen und Jahrmärkte abzuhalten, königlichen Schutz für die Einwohner

koninklijke bescherming voor de inwoners van de stad, het recht van de burgers om alleen voor de eigen rechter gedaagd te worden en tolvrijheid voor de kooplieden en burgers van de stad als zij door het Duitse Rijk trokken.⁴⁴ Hiermee werd het bestaansrecht van Nijmegen als een burgerlijke gemeenschap erkend. Het stadsbestuur zelf bleef echter, net als in Aken, in handen van koninklijke ambtenaren, de richter/burggraaf of de schout. Er waren maar weinig steden die helemaal vrij waren, dat wil zeggen los van het koninkrijk, zoals Keulen. Die positie had Nijmegen dus niet.

Abb. 10a: Heinrich (VII.) von Hohenstaufen, römisch-deutscher König. Im Jahre 1230 verlieh er Nimwegen Stadtrechte.⁴⁷

Abb. 10b: der älteste bekannte Abdruck des Siegels der Stadt Nimwegen, 27. November 1233. Das Siegel ist ein Beweis dafür, dass die Stadt in der Zeit einen eigenen Rechtskreis gebildet hatte und ihre eigene Geschäfte regeln dürfte, wie der Erlass von Urkunden.⁴⁸ Der Wortlaut des Textes: „*Sigillum Burgeriensium de Nimegen*“ (Siegel der Bürger von Nimwegen). Das Bild zeigt eine Wallmauer mit zwei Türmen mit Spitzdächern und dazwischen ein Stadttor mit drei Zinnen. In der Mitte ist der deutsche König abgebildet mit Krone, Zepter und Reichsapfel. Das zeigte den reichsstädtischen Status der Stadt: der König hatte als Landesherr Nimwegens Stadtrechte verliehen.⁴⁹

Afb. 10a: Hendrik (VII) von Hohenstaufen, rooms-koning. In 1230 verleende hij Nijmegen stadsrechten.⁴⁷

Afb. 10b: de oudst bekende afdruck van het zegel van de stad Nijmegen, 27 november 1233. Het zegel is een bewijs dat de stad in die tijd een eigen rechtskring had gevormd en haar eigen zaken mocht regelen, zoals het uitvaardigen van oorkonden.⁴⁸ De tekst luidt: '*Sigillum Burgeriensium de Nimegen*' (zegel van de burgers van Nijmegen). De afbeelding laat een walmuur zien met twee torens met spitse daken met daartussen een stadspoort met drie kantelen. In het midden is de Duitse koning afgebeeld met op zijn hoofd de kroon en in zijn handen de scepter en de rijksappel. Dit gaf de rijksstedelijke status van de stad aan: de koning had als landsheer Nijmegen stadsrechten verleend.⁴⁹

der Stadt, das Recht der Bürger nur vor dem eigenen Richter geladen zu werden und Zollfreiheit für die Kaufleute und Bürger der Stadt, wenn sie durch das Deutsche Reich reisten.⁴⁴ Hiermit wurde die Existenzberechtigung Nimwegens als eine bürgerliche Gemeinschaft anerkannt. Die Stadtverwaltung selber blieb jedoch, wie in Aachen, in Händen der königlichen Beamten, des Richters/Burggrafen oder des Schultheißen. Es gab nur wenig Städte, die ganz frei waren, das heißt losgelöst vom Königreich, wie Köln. Diese Position hatte Nimwegen also nicht. Das Privileg führte dazu, dass Nimwegen ein städtisches Ansehen bekam. Man durfte selbstständig Handel treiben und der Aufnahme neuer Bürger wurden keine Beschränkungen auferlegt.⁴⁶ Für Nimwegen ist das Recht, als einzige Stadt in den nördlichen Niederlanden, eine freie Reichsstadt zu werden, also von sehr großer Bedeutung gewesen. Wenn es darum geht, den Verdienst Heinrich (VII.) für Nimwegen in lebendiger Erinnerung zu behalten, kommt er dabei schlecht weg. Man kann das am besten illustrieren anhand von den Namen der Straßen in Nimwegen. Der Bombenangriff am 22. Februar 1944 hatte eine große Verwüstung im Zentrum Nimwegens angerichtet. 1947, zwei Jahre nach

Het privilege zorgde ervoor dat Nijmegen een stedelijk karakter kreeg. Er mocht zelfstandig handel gedreven worden en aan de opname van nieuwe burgers werd geen enkele beperking opgelegd.⁴⁶ Voor Nijmegen is het recht om, als enige in de Noordelijke Nederlanden, een vrije Rijksstad te worden dus van zeer groot belang geweest.

In dat licht bezien komt Hendrik (VII), als het gaat om het levend houden van zijn verdienste voor de gemeente Nijmegen, er tegenwoordig bekaaid vanaf. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van straatnamen in Nijmegen. Het bombardement op 22 februari 1944 had een grote ravage aangericht in het centrum van Nijmegen. In 1947, twee jaar na afloop van de Tweede Wereldoorlog, werd door de Nijmeegse gemeenteraad gekozen voor het wederopbouwplan van B. Fokkinga. Daarbij werd een plein in het centrum ontworpen dat moest dienen voor winkels en recreatie. Deze plek kreeg de naam 'Centrumplein'. B&W van Nijmegen besloten op 18 oktober 1950 dit plein, samen met een nabij liggend hofje, naar koning Hendrik (VII) te noemen. Het plein werd 'Koning Hendrikplein' genoemd, het hofje de 'Hendrikhof'. Ruim twee maanden na dit besluit, op 27 december, werd bij Raadsbesluit (28 van de 39 gemeenteraadsleden stemden

Abb. 11: Der heutigen Heinrichsiedlung

Afb. 11: de Hendrikhof 2015.

dem Zweiten Weltkrieg, entschloss sich der Gemeinderat für den Wiederaufbauplan von B. Fokkinga. Dabei wurde ein Platz im Zentrum entworfen, der eine Funktion hatte für Läden und Erholung. Dieser Platz bekam den Namen „Centrumplein“, Zentrumplatz also. Bürgermeister und Beigeordnete entschlossen sich am 18. Oktober 1950 diesen Platz zusammen mit einer in der Nähe liegenden kleinen Wohnsiedlung nach König Heinrich (VII.) zu benennen. Der Platz wurde „Koning Hendrikplein“ (*König Heinrichplatz*) genannt, die Siedlung „Hendrikhof“ (*Heinrichsiedlung*). Gut zwei Monate nach diesem Beschluss, am 27. Dezember, wurde durch Ratsbeschluss (28 der 39 Ratsmitglieder waren dafür) festgelegt, den Namen wieder zu ersetzen durch „Plein 1944“ (*Platz 1944*).⁵⁰ Die Erinnerung an Heinrich (VII.) lebt heutzutage nur noch fort durch einen Expeditionshof mit seinem Namen, die Heinrichsiedlung (Hendrikhof), hinter den Läden in der Südwand des Platzes 1944 (Plein 1944).⁵¹ Wirklich, Heinrich hatte Besseres verdient.

Staufermünzen

Außer der genannten Verweisung auf die Stauer gibt es auch noch die „Nimwegener Staufermünzen“.⁵² Das Münzrecht war ein königliches Recht. Die wichtigsten Münzhäuser zur Zeit Friedrichs Barbarossa um 1152 waren Goslar, Aachen, Dortmund, Nürnberg, Mühlhausen und Ulm. Zur Zeit Friedrichs II. waren das Frankfurt, Altenburg, Schwäbisch Hall, Hagenau, Eger, Wetzlar, Gelnhausen, Friedberg, Nimwegen (!), Schlettstadt (bis 1221), Offenburg und Schweinfurt (bis 1234).⁵³ Die Münze ist ein wichtiger Faktor bei der Legitimierung des königlichen Hoheitsgebiets: Je mehr Orte die staufischen Münzen prägten, desto größer die Territorialansprüche und

vóór) besloten de naam wederom te herzien en te vervangen door ‘Plein 1944’.⁵⁰ De herinnering aan Hendrik (VII) leeft tegenwoordig alleen nog maar voort door een expeditiehof met zijn naam, de Hendrikhof, achter de winkels in de zuidwand van Plein 1944.⁵¹ Inderdaad, deze Hendrik had beter verdiend.

Staufische munten

Naast de bovengenoemde verwijzingen naar de Hohenstaufen, bestaan er ook ‘Nijmeegse Staufenmunten’.⁵² Het muntrecht was een koninklijk recht. De belangrijkste munthuizen in de tijd van Frederik Barbarossa rond 1152 waren Goslar, Aken, Dortmund, Duisburg, Nürnberg, Mühlhausen en Ulm. In de tijd van Frederik II waren dat Frankfurt, Altenburg, Schwäbisch-Hall, Hagenau, Eger, Wetzlar, Gelnhausen, Friedberg, Nijmegen (!), Schlettstadt (tot 1221), Offenburg en Schweinfurt (tot 1234).⁵³ De munt is een belangrijke factor bij de legitimering van koninklijk grondgebied: hoe meer plaatsen er Staufische munten sloegen, hoe groter de territoriale aanspraken en macht van de Hohenstaufen. Het Rijnland was economisch het belangrijkste gebied in het Duitse Rijk. De belangrijkste machthebbers waren de aartsbisschop van Keulen, de bisschop van Utrecht, de bisschop van Luik (met Aken als belangrijk munthuis) en voor Nijmegen de graaf van Gelre.⁵⁴

Het feit dat er in Nijmegen aan het eind van de twaalfde en in het begin van de dertiende eeuw munten zijn geslagen, bewijst dat Nijmegen in die tijd economisch van belang is geweest. Er bestaan geen geschreven bronnen op basis waarvan met zekerheid de herkomst van de munten is vast te stellen en op grond waarvan een munt met zekerheid kan worden toegewezen aan een vorst of een plaats. Eigenlijk zijn alle toewijzingen discutabel. Omschriften van

Macht der Staufer. Das Rheinland war wirtschaftlich das wichtigste Gebiet im Deutschen Reich. Die wichtigsten Machthaber waren der Erzbischof von Köln, der Bischof von Utrecht, der Bischof von Lüttich (mit Aachen als wichtiges Münzhaus) und für Nimwegen der Graf von Gelre.⁵⁴

Die Tatsache, dass in Nimwegen am Ende des 12. und Anfang des 13. Jahrhunderts Münzen

munten zijn meestal niet leesbaar. Toch is wel met vrij grote zekerheid vast te stellen dát er munten zijn geslagen in Nijmegen op naam van de Staufische keizers en dat die zijn geslagen naar Keuls voorbeeld.⁵⁵ De onderstaande informatie over munten uit Nijmegen berust voor een groot deel op muntkenmerken die naar alle waarschijnlijkheid verwijzen naar de Staufische keizers.⁵⁶

Abb 12: Denier (=Pfennig) ohne Jahresangabe Nimwegen, möglicherweise Friedrich I Barbarossa (1152-1190)? (Museum Het Valkhof, Nimwegen)

Afb. 12: Denier (= penning) z.j. Nijmegen, mogelijk Frederik I Barbarossa (1152-1190)? (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

geprägt wurden, beweist, dass Nimwegen in der Zeit wirtschaftlich von Bedeutung gewesen ist. Es gibt keine geschriebenen Quellen, die mit Sicherheit die Herkunft der Münzen feststellen lassen und aufgrund dessen eine Münze mit Sicherheit einem Fürsten oder einem Ort zugeteilt werden kann. Eigentlich sind alle Zuteilungen umstritten. Umschriften sind meistens nicht leserlich. Trotzdem lässt sich mit großer Sicherheit sagen, dass in Nimwegen Münzen auf Namen der staufischen Kaiser geprägt sind und dass die nach Kölner Vorbild geprägt sind.⁵⁵ Die nun folgen-

Op de voorzijde van deze munt uit de tweede helft van de twaalfde eeuw is een gekroond borstbeeld *en face* te zien met links een scepter in de vorm van een kruis (als symbool van een regerend vorst) en rechts een palmtak (als symbool van vrede en verzoening), zonder omschrift. Op de keerzijde staat een kruis met een niet te lezen letterreeks als omschrift. De munt is naar alle waarschijnlijkheid geslagen tussen Utrecht en Keulen, waardoor Nijmegen als muntplaats het meest voor de hand ligt.⁵⁷ Met iets meer zekerheid kunnen er 'Nijmeegse munten' toegekend worden uit de dertiende

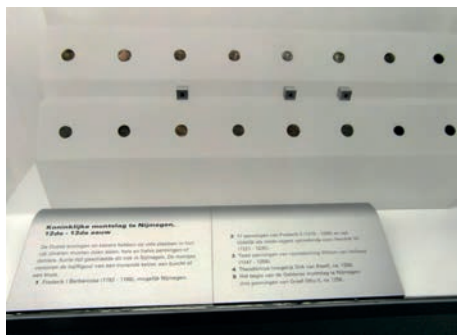

Abb. 13: Die Vitrine mit 17 staufischen Münzen im Museum Valkhof zu Nimwegen (Museum Het Valkhof, Nimwegen)

Afb. 13: De vitrine met 17 Staufische munten (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

de Information über Münzen aus Nimwegen beruht größtenteils auf Münzmerkmalen, die nach aller Wahrscheinlichkeit verweisen auf die staufischen Kaiser.⁵⁶

Die Vorderseite dieser Münze aus der zweiten Hälfte des zwölften Jahrhunderts zeigt eine gekrönte Büste *von vorn* mit links einem Zepter in der Form eines Kreuzes (als Symbol eines regierenden Fürsten) und rechts einem Palmenzweig (als Symbol für Frieden und Versöhnung) ohne Umschrift. Auf der Kehrseite steht ein Kreuz mit einer nicht lesbaren Buchstabenreihe als Umschrift. Die Münze ist wahrscheinlich zwischen Utrecht und Köln geprägt worden. Deswegen liegt Nimwegen als Münzort am meisten auf der Hand.⁵⁷ Mit etwas mehr Sicherheit können „Nimwegener Münzen“ aus dem dreizehnten Jahrhundert zugeteilt werden. Im Valkhofmuseum in Nimwegen sind in einer Vitrine sieb-

eeuw. In Museum Het Valkhof te Nijmegen zijn in een vitrine zeventien munten uitgestald die worden toegeschreven aan Frederik II als keizer van het Heilige Roomse Rijk en zijn ‘tijdelijk als mede-regent optredende zoon Hendrik (VII) (1221-1235)’.⁵⁸

Hieronder zijn enkele van deze Staufische munten in detail te zien.

Er is ook nog een munt bekend die toegewezen wordt aan koning Hendrik (VII).

In 1247 kwam Nijmegen weer in Gelderse handen toen het door Rooms-koning Willem II, graaf van Holland en tegenkoning van 1248 tot 1256, uit geldgebrek verpand werd voor 16.000 zilvermarken aan zijn neef graaf Otto II van Gelre (ca. 1215 - 1271).⁶³ Otto II liet waarschijnlijk gedenkmunten slaan van deze gebeurtenis. Het pand is nooit teruggenomen, dus het munthuis bleef in handen van de graven van

Abb. 14: Die Vorderseite zeigt einen thronenden König mit Reichsapfel und einem Schwert auf seinen Knien. Auf der Umschrift steht wahrscheinlich REXF (Rex Fredericus, König Friedrich). Die Kehrseite zeigt eine Burgmauer mit drei Türmen. Die Umschrift kann konstruiert werden als NVMEGEINE. Das Kaiserbild mit Schwert ist wahrscheinlich auf Münzen aus Aachen mit Abbildung Friedrichs I. Barbarossa zurückzuführen. Die Gestaltung des Gebäudes mit Türmen zeigt Über-einkünfte mit Münzen aus Köln und Aachen aus der Zeit der Krönung Friedrichs II. zum König (1215). Diese Münze ist die älteste und mit Sicherheit an Nimwegen zugeteilte Münze.⁵⁹ (Museum Het Valkhof, Nimwegen)

Afb. 14: Op de voorzijde is een tronende koning met rijksappel te zien en op zijn knieën een liggend zwaard. Op het omschrift staat vermoedelijk REXF (Rex Fredericus, koning Frederik). Op de keerzijde is een burchtmuur te zien met drie torens. Het omschrift is te construeren als NVMEGEINE. Het keizerbeeld met horizontaal zwaard is waarschijnlijk afgeleid van munten uit Aken waarop keizer Frederik I Barbarossa is afgebeeld. De vormgeving van het gebouw met torens komt overeen met munten uit Keulen en Aken uit de tijd dat Frederik II tot koning gekroond is (in 1215). Deze munt is de oudste met zekerheid aan Nijmegen toegeschreven munt.⁵⁹ (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

zehn Münzen zur Schau gestellt, die Friedrich II. als Kaiser des Heiligen Römischen Reiches und seinem befristet als Mitregent auftretenden Sohn Heinrich (VII.) (1221 – 1235) zugeschrieben werden.⁵⁸

Zunächst werden einige dieser staufischen Münze detailliert gezeigt.

Es gibt auch noch eine Münze, die König Heinrich (VII.) zugeteilt wird.

Abb. 15: Die Vorderseite zeigt wahrscheinlich den Text CESAR. Ein Pfennig aus Nimwegen. Die Kehrseite zeigt eine kleine Kirche um 1235. Einige Numismatiker teilen diese Münze Friedrich II. zu. Die Form ohne Eigennamen kommt sonst wo kaum vor, aber in Aachen prägte Friedrich Münzen als FREDERICUS CESAR. Diese Münzen sind geprägt in der Periode zwischen 1235 (nach seinem Rückkehr aus Italien) und 1250 (das Ende seiner Regierung).⁶⁰ (Museum Het Valkhof, Nimwegen)

Gelre.⁶⁴ De munt op afb. 18, waarschijnlijk uit de tijd rond 1256-1271, wordt toegeschreven aan Otto II.

En met deze koninklijke adelaar zijn we aanbe- land bij het Nijmeegse stadswapen.

Afb. 15: Op de voorzijde van deze munt staat waarschijnlijk de tekst CESAR, een penning uit Nijmegen. Op de keerzijde staat een kerkje rond 1235. Sommige numismaten wijzen deze munt toe aan Frederik II. De vorm zonder eigennaam komt elders nauwelijks voor, maar in Aken muntte Frederik als FREDERICUS CESAR. Deze munten zijn gemunt in de periode tussen 1235 (na zijn terugkomst uit Italië) en 1250 (het einde van zijn regering).⁶⁰ (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

Abb. 16: Die Vorderseite zeigt eine gekrönte Büste von vorne mit Lilieszepter und Reichsapfel. Die Umschrift lautet: CESAR. Damit kann nur Kaiser Friedrich II. gemeint sein. Auf der Kehrseite steht ein Kreuz mit den Buchstaben AVE, mit in den Ecken die Umschrift NVMAGEN (CIV).⁶¹ (Museum Het Valkhof, Nimwegen)

Afb. 16: De voorzijde laat een gekroond borstbeeld en face zien met liliescepter en rijksappel. Het omschrift luidt: CESAR. Hiermee kan alleen keizer Frederik II zelf bedoeld zijn. Op de keerzijde staat een kruis met de letters AVE, met in de hoeken het omschrift NVMAGEN (CIV).⁶¹ (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

Abb. 17: Die Vorderseite zeigt einen stehende König mit Lanze und Kreuzzepter. Die Umschrift ist kaum leserlich: HEN.... (möglicherweise ist der vollständige Text Henricus Rex, als: König Heinrich). Auf der Kehrseite ist ein großer Turm flankiert von zwei Kleineren abgebildet. Darüber ein schwerer Bogen mit der Umschrift NVMAGEN.⁶² (Heritage Auctions Europe)

Afb. 17: Op de voorzijde is een staande koning met lans en kruiscepter te zien. Het omschrift is nauwelijks leesbaar: HEN (mogelijk is de volledige tekst Henricus Rex, dus: koning Hendrik). Op de keerzijde staat een grote toren afgebeeld, geflankeerd door twee kleinere met daarboven een zware boog met het omschrift NVMAGEN.⁶² (Heritage Auctions Europe)

1247 kam Nimwegen wieder in geldernsche Hände als es von König Wilhelm II., Grafen von Holland und Gegenkönig von 1248 bis 1256, aus Geldmangel verpfändet wurde für 16.000 Silbermark an seinen Neffen, den Grafen Otto II. von Gelre (etwa 1215-1271).⁶³ Otto II. ließ wahrscheinlich Gedenkmünzen prägen von diesem Ereignis. Das Pfand ist nie zurückgenommen worden. Das Münzhaus blieb also im Besitz der Grafen von Gelre.⁶⁴ Die Münzeauf Abb. 18, wahrscheinlich aus der Zeit zwischen 1256 und 1271, wird Otto II. zugeschrieben. Und mit diesem königlichen Adler sind wir beim Stadtwappen Nimwegens.

Das Nimwegener Stadtwappen und die Stauer

Auch im Nimwegener Stadtwappen kann man den Einfluss der Stauer wiedererkennen. Das Stadtwappen, das die Stadt Nimwegen schon seit Jahr und Tag benutzt, wird folgendermaßen beschrieben: „In Gold, ein Doppeladler aus Zobel, auf der Brust in einem Herzschild von Azur

Het Nijmeegse stadswapen en de Hohenstaufen

Ook in het Nijmeegse stadswapen is de invloed van de Hohenstaufen te herkennen. Het stadswapen dat de gemeente Nijmegen al sinds jaar en dag gebruikt, wordt als volgt omschreven: *“In goud, een dubbele adelaar van sabel, op de borst in een hartschild van azuur een dubbelstaartige leeuw van goud, gekroond met een gouden kroon van drie bladeren en twee paalen, getongd en genageld van keel (= rood), het schild gedekt door een keizerskroon van goud, gevoerd van keel, en vastgehouden ter rechterzijde door een leeuw van goud en ter linkerzijde door een leeuw van sabel, getongd en genageld van keel.”*⁶⁶

Kern van het Nijmeegse stadswapen is de tweekoppige adelaar. De adelaar staat bekend als ‘de koning der vogels’.⁶⁷ Hij is het symbool voor de hemelbestormende macht, de kracht en de overwinning.⁶⁸ Lang werd gedacht dat de adelaar als symbool van het ‘vernieuwde Romeinse Rijk’ te danken was aan Karel de Grote. Vanaf het jaar 800 zou namelijk een adelaars-

Abb. 18: Die Vorderseite zeigt einen kletternden Geldernsche Löwen in einem karierten Feld mit dem Hinweis OTTO COMES; die Kehrseite zeigte einen Adler mit dem Stadtnamen NVMAGENC.⁶⁵ (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

Afb. 18: Aan de voorzijde is een klimmende Gelderse leeuw te zien in geblokt veld met de aanduiding OTTO COMES; aan de keerzijde staat een eenkoppige adelaar met stadsnaam NVMAGENC.⁶⁵ (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

*ein goldener Löwe mit Doppelschwanz, gekrönt mit einer goldenen Krone gebildet aus drei Blättern und zwei Perlen, mit roter Zunge und roten Nägeln“.*⁶⁶

Den Kern des Nimwegener Stadtwappens bildet ein Doppeladler. Der Adler ist bekannt als „der König der Vögel“.⁶⁷ Er ist das Symbol für die himmelstürmende Gewalt, die Kraft und den Sieg.⁶⁸ Lange wurde gedacht, dass der Adler als Symbol des „erneuerten Römischen Reiches“ Karl dem Großen zu verdanken ist. Seit dem Jahre 800 sollte nämlich eine Adlerfigur den Giebel der kaiserlichen Pfalz in Aachen geschmückt haben.⁶⁹ Erst seit Friedrich I. Barbarossa ist wirklich die Rede von einem Wappenadler in der heraldischen Bedeutung des Wortes. Wegen des häufigen Gebrauchs

figuur de gevel van de keizerlijke palts in Aken hebben gesierd.⁶⁹ Pas vanaf Frederik I Barbarossa kunnen we echt spreken van een wapenadelaar in de heraldische betekenis van het woord. Het is echter door het veelvuldige gebruik van de adelaar als symbool door Frederik II dat de Hohenstaufen langzaam maar zeker tot *gens aquilae*, ‘adelaarsgeslacht’, uitgroeiden.⁷⁰ Dit symbool nu van de adelaar in het stadswapen van Nijmegen is een directe verwijzing naar het Heilige Roomse Rijk. In de literatuur wordt de eenkoppige adelaar gekoppeld aan Frederik I Barbarossa, aan zijn zoon Hendrik VI en aan diens zoon Frederik II. De bronnen die betrekking hebben op de adelaar zijn onder te verdelen in concrete voorwerpen, in afbeeldingen gemaakt door tijdgenoten en in schrif-

Abb. 19: Das heutige Stadtwappen von Nimwegen

Afb. 19: Het huidige stadswapen van Nijmegen.

des Adlers als Symbol durch Friedrich II. wuchsen die Staufer allmählich zu *gens aquilae*, zum Adlergeslacht, aus.⁷⁰ Dieses Symbol nun des Adlers im Stadtwappen Nimwegens ist eine unmittelbare Verweisung auf das Heilige Römische Reich. In der Literatur wird der einköpfige Adler mit Friedrich I. Barbarossa, mit seinem Sohn Heinrich VI. und mit dessen Sohn Friedrich II. in Verbindung gebracht. Die Quellen, die sich auf den Adler beziehen, sind zu gliedern in konkreten Gegenständen: in von Zeitgenossen gefertigte Abbildungen und in schriftliche Quellen. Von den Gegenständen, die überliefert sind und auf denen der einköpfige Adler sehr deutlich wiederzuerkennen ist, gehört der Krönungsmantel, der benutzt wurde bei seiner Krönung zum Kaiser in Rom im Jahre 1220, zu den Markantesten. Weiterhin auch der Griff des Schwertes von Friedrich II. während derselben Krönung.

Bei den schriftlichen Quellen muss man unterscheiden zwischen der Anwendung und der metaphorischen Bedeutung des Adlers.⁷² Verweise auf die praktische Anwendung: der Adler als Zeichen der kaiserlichen Herrschaft werden vor allem beschrieben in Beziehung auf militärische Fahnen und Heeresstandarten (*victrices aquilae*).⁷³ Die metaphorische Bedeutung kommt besonderes vor in dem Verweis auf und die Beziehung zu der ursprünglich römischen Vergangenheit, wobei der Adler als *pars pro toto* benutzt wird für die kaiserliche Armee als solche. Der Adler wird also in der Stauferzeit in fast allen vorkommenden Quellen benutzt in Beziehung auf den kaiserlichen Status (der kaiserliche Titel war auch *caesar*). Bei Friedrich II. ist das am deutlichsten der Fall. Trotzdem taucht in seinem Namen auch der Doppeladler auf.⁷⁴ Über den Grund, warum neben dem einköpfigen

telijke bronnen. Van de voorwerpen die overgeleverd zijn en waarop de eenkoppige adelaar duidelijk te herkennen is, behoren die van de kroningsmantel en (het gevest van) het zwaard van Frederik II, die gebruikt zijn bij de kroning van Frederik II tot keizer in Rome in 1220, tot de meest markante.

Bij de schriftelijke bronnen moet onderscheid worden gemaakt tussen de praktische toepassing en de metaforische betekenis van de adelaar.⁷² Verwijzingen naar de praktische toepassing van de adelaar als teken van keizerlijke heerschappij worden vooral beschreven in relatie tot militaire vlaggen en legerstandaarden (*victrices aquilae*).⁷³ De metaforische betekenis komt vooral voor in de verwijzing naar en de relatie met het antiek-Romeinse verleden, waarbij de adelaar als *pars pro toto* gebruikt wordt voor het keizerlijke leger als geheel. De eenkoppige adelaar wordt dus in de tijd van de Hohenstaufen in vrijwel alle voorkomende bronnen gebruikt in relatie tot de keizerlijke status (de keizerlijke titel was ook *caesar*). Het meest duidelijk is dat het geval bij Frederik II. Toch duikt in zijn naam ook de tweekoppige adelaar op.⁷⁴ Over de reden waarom naast de eenkoppige adelaar later ook de tweekoppige adelaar aan Frederik II wordt toegeschreven, bestaan verschillende historische en heraldische theorieën. Allereerst de historische invalshoek. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de twee koppen verwijzen naar twee afzonderlijke rijken onder leiding van één persoon. Zou dit misschien te maken kunnen hebben met de combinatie van het Siciliaanse koningschap van Frederik II (vanaf 1198) en zijn keizerschap van het Heilige Roomse Rijk (vanaf 1220)? Kortom, zou het een mix kunnen zijn van de *Siciliaanse* adelaar als een verwijzing

Abb. 20: Krönungsmantel Friedrichs II, hergestellt in Sizilien, mit dem Bild einköpfiger Adler (Anfang 13. Jahrhunderts), benutzt für die Krönung Friedrichs II. zum Kaiser in Rom am 20. November 1220.⁷¹

Afb. 20: Kroningsmantel van Frederik II, gemaakt in Sicilië, met afbeeldingen van eenkoppige adelaar (begin 13^e eeuw), gebruikt voor de kroning van Frederik II tot keizer in Rome op 22 november 1220.⁷¹

Adler später auch der Doppeladler Friedrich II. zugeschrieben wird, gibt es mehrere historische und heraldische Theorien. Zunächst der historische Blickwinkel. Es liegt auf der Hand anzunehmen, dass die zwei Köpfe verweisen auf die zwei einzelnen Reiche, von einer Person geführt. Hätte es vielleicht mit der Kombination der sizilianischen Königswürde Friedrichs II. (seit 1198) und seiner Kaiserwürde des Heiligen Römischen

naar de moederskant van Frederik (de Siciliëans-Normandische Constance van Hauteville / d'Altavilla) met de *Staufische* adelaar als een verwijzing naar de vaderskant, Hendrik VI van Hohenstaufen?⁷⁵ Het koninkrijk Sicilië kende als wapenschild een zwarte adelaar tegen een zilveren achtergrond, het Heilige Roomse Rijk een zwarte adelaar tegen een gouden achtergrond (afb. 29).

Abb.21: Das Schwert (mit Griff) das benutzt wurde bei der Amtseinführung Friedrichs II. zum Kaiser (Historisches Museum Wien).

Afb. 21: Het (gevest van het) zwaard gebruikt bij de inhuldiging van Frederik II tot keizer (Historisch Museum Wenen).

Reiches (seit 1220) zu tun? Kurz und gut, es könnte eine Verbindung sein aus dem *sizilianischen* Adler als Verweis auf die mütterliche Abstammung Friedrichs (die sizilianisch-normannische Konstanze von Hauteville/d'Altavilla) mit dem *staufischen* Adler als Verweis auf die väterliche Abstammung, Heinrich VI. von Hohenstaufen.⁷⁵ Das Königreich Sizilien kannte als Wappenschild einen schwarzen Adler vor einem silbernen Hintergrund, das Heilige Römische Reich einen schwarzen Adler vor einem goldenen Hintergrund (Abb. 29).

Eine Kombination also aus Adlern im Wappenschild, die stammte von den Eltern Friedrichs II.⁷⁷ Genauso wie bei einer Doppelmonarchie, wo der Doppeladler ein gemeinsames Symbol ist.⁷⁸

Oder hätte Friedrich II. den Doppeladler von den byzantinischen Kaisern übernommen, genauso wie so viele andere östliche Traditioenen auf Sizilien? Sie führten ja den Doppeladler als Symbol für das Ost- und Weströmische Reich. Wolfgang Stürner, ein namhafter Historiker und Biograph von Friedrich II. bezweifelt diese Annahme: „Der Doppeladler scheint seit etwa 1200 bei Königstädten aufzutau-chen, vielleicht weil sie so ihre Bindung an Kaiser und Reich betonen, zugleich aber jede Bindung an Reichsfürsten, die ja wie der Kaiser den Adler in ihrem Wappen führten, abwehren wollten. Ob Friedrich II., etwa nach byzantinischem Vorbild, gegen Ende seines Lebens schon den Doppeladler führte, scheint mir unsicher. Gesichert taucht er bei westeuropäischen Herrschern erst etwas später auf.“⁷⁹ Was aus der heraldisch-historischen Literatur zutage tritt, ist, dass es eine unumstößliche Beziehung gibt zwischen dem Doppeladler und der Kaiserwürde Friedrichs II., aber jene Beziehung kommt erst nach seinem Tod zustande. Auch gibt es eine Vermischung

Een combinatie dus van adelaars in het wapenschild afkomstig van de ouders van Frederik II?⁷⁷ Net als bij een dubbelmonarchie waarbij de tweekoppige adelaar een gezamenlijk symbool is.⁷⁸

Of zou Frederik II de tweekoppige adelaar overgenomen hebben van de Byzantijnse keizers, net als zoveel andere oosterse tradities op Sicilië? Zij voerden immers de tweekoppige adelaar als symbool voor het Oost- én West-Romeinse Rijk. Wolfgang Stürner, een gerenommeerd historicus en biograaf van Frederik II, twijfelt aan deze stelling: “De tweekoppige adelaar lijkt vanaf ongeveer het jaar 1200 op te duiken bij ‘koningssteden’, misschien omdat zij op deze manier hun loyaliteit aan de keizer en het rijk benadrukken, maar tegelijkertijd zich wilden distantiëren van de rijksvorsten, die immers net als de keizer, de adelaar in hun wapen voerden. Of Frederik II, in navolging van het Byzantijnse voorbeeld, tegen het einde van zijn leven al de tweekoppige adelaar voerde, lijkt mij twijfelachtig. Zeker is dat hij bij West-Europese vorsten pas iets later opduikt.”⁷⁹ Wat in de heraldisch-historische literatuur naar voren komt, is dat er een onomstotelijke relatie bestaat tussen de tweekoppige adelaar en het keizerschap van Frederik II, maar die relatie wordt pas gelegd ná zijn dood. Ook is er sprake van een vermenging van verschillende culturen en tradities: Duits-Normandisch, Byzantijns-Siciliaans en islamitisch, gelijktijdig en naast elkaar voorkomend in relatie tot het Heilige Roomse Rijk.⁸⁰ Frederik II zelf heeft tijdens zijn leven niet of nauwelijks de tweekoppige adelaar als heraldisch symbool gebruikt, alleen de eenkoppige.

Terug naar het stadswapen van Nijmegen. Op de internationaal bekende website ‘Heraldry of the world’ staat daarover het volgende geschreven: “Nijmegen kreeg in 1230 stadsrechten van Hendrik (VII), Rooms koning. Uit dien hoofde

Abb. 22: Zur Veranschaulichung: moderne Versionen von Wappenschildern, basiert auf altheraldische Umschreibungen. Links: der Adler des Königreiches Sizilien; rechts: der Adler des Kaisers des Heiligen Römischen Reiches (mit drei Löwen als Erkennungszeichen des Hauses Hohenstaufen aus Schwaben). Beide Abbildungen zeigen einen schwarzen Adler mit roter Bewaffnung (Schnabel und Krallen).⁷⁶

Afb. 22: Ter illustratie: moderne versies van wapenschilden, gebaseerd op oud-heraldische omschrijvingen. Links: de adelaar van het koninkrijk Sicilië; rechts: de adelaar van de keizer van het Heilige Roomse Rijk (met de drie leeuwen als herkenningstekens van het Huis Hohenstaufen uit Zwaben). Op beide afbeeldingen is een zwarte adelaar met rode bewapening (bek en klauwen) te zien.⁷⁶

verschiedener Kulturen und Traditionen: deutsch-normannische, byzantinisch-sizilianische und islamische, gleichzeitig und nebeneinander existierend in Beziehung zu dem Heiligen Römischen Reich.⁸⁰ Friedrich II. selber hat zeitlebens nicht oder kaum den Doppeladler als heraldisches Symbol benutzt, nur den einköpfigen Adler.

Zurück zum Stadtwappen Nimwegens. Auf der international bekannten Website „*Heraldry of the World*“ steht darüber Folgendes geschrieben: „*Nimwegen bekam 1230 Stadtrechte von Heinrich (VII.), Römischem König. Aus diesem Grund bekam die Stadt auch das Recht, den Doppeladler im Wappen zu führen*“⁸¹ Jakob Bronsema nach, ausnehmendem Kenner wenn es sich um das Stadtwappen Nimwegens handelt, können wir seit der Zeit Friedrichs Barbarossa zum ersten Mal reden von einem heraldischen Adler: einem schwarzen Adler auf einem goldenen Feld.⁸² Das ist jedoch noch kein

verkreeg de stad ook het recht om de tweekoppige adelaar te voeren als wapen.“⁸¹ Volgens Jakob Bronsema, kenner bij uitstek als het gaat om het stadswapen van Nijmegen, kunnen we vanaf de tijd van Frederik Barbarossa voor het eerst spreken van een heraldische adelaar: een zwarte adelaar op een gouden veld.⁸² Dat is echter nog geen tweekoppige adelaar. In zijn hoofdwerk *Chronica Majora* schrijft de Engelse Benedictijner monnik, historicus en miniaturist Matthew Paris (ook wel genoemd: *Matthaeus Parisiensis*) de geschiedenis vanaf de schepping tot het jaar 1259, het jaar waarin hij overlijdt. In het deel dat de periode behandelt van 1240 tot 1253 beschrijft hij wapenschilden die hij eigenhandig illustreerde. In een verhandeling over de rol van wapens vermeldt hij in 1250 bij de dood van Frederik II, die hij zeer bewonderde en *Stupor Mundi* noemde, als eerste kroniekschrijver de tweekoppige adelaar expliciet als keizerlijk symbool.⁸³ Hij beschrijft

Doppeladler. In seinem Hauptwerk *Chronica Majora* schreibt der englische Benediktiner Mönch, Historiker und Miniaturist Matthäus von Paris (auch wohl Matthaëus Parisiensis genannt) die Geschichte seit der Schöpfung bis zum Jahre 1259, dem Jahr, in dem er stirbt. Im Teil, in dem die Periode von 1240 bis 1253 behandelt wird, beschreibt er die Wappenschilder, die er eigenhändig illustrierte. In einer Abhandlung über die Rolle von Wappen erwähnt er im Jahre 1250 beim Tode Friedrichs II., den er bewunderte und *Stupor Mundi* nannte, als erster Chronikschreiber den Doppeladler explizit als kaiserliches Symbol.⁸³ Er beschreibt das Wappen wie folgt: *Scutum aureum, aquila biceps vel moniceps nigra* (ein goldenes Wappen mit einem schwarzen Doppeladler oder einköpfigen Adler).

Dem Historiker und heraldischen Experten Bleisteiner nach, bedeutet diese Umschreibung, dass Matthäus von Paris sich selber auch nicht sicher seiner Sache war und dass er den Doppeladler „erfunden“ hat.⁸⁵ Die Art und Weise, in der das geschah, ist bekannt als „*dimidiation*“ (auf Französisch: *mi-parti*), das heißt das zwei Wappenschilder zusammengefügt wurden zu einem Wappenschild. Beim Doppeladler heißt es, dass links und rechts zwei Adlerköpfe gespiegelt abgebildet sind, wobei allerdings das ganze Wappenschild nur den Körper eines Adlers hat. Die Abbildungen 23 und 24 zur Illustration:⁸⁶

In der Zeit, als Matthäus von Paris die *Chronica Majora* reichhaltig mit heraldischen Wappen illustrierte, wurde diese Technik zum ersten Mal benutzt. Diese Art, selbst Wappenschilder zu machen, fand seitdem viel Nachfolge und lief sogar aus in Wappenschilder mit vier oder mehr ausgefüllten Flächen. Es

het wapen als volgt: *Scutum aureum, aquila biceps vel moniceps nigra* (een gouden schild met een zwarte twee- of eenkoppige adelaar).

Volgens Bleisteiner betekent deze omschrijving dat Matthew Paris zelf ook niet zeker was van zijn zaak en dat hij de tweekoppige adelaar daarom heeft ‘uitgevonden’.⁸⁵ De manier waarop dat gebeurt staat bekend als ‘*dimidiation*’ (in het Frans: *mi-parti*), dat wil zeggen dat twee wapenschilden samengevoegd worden tot één wapenschild. In het geval van de tweekoppige adelaar betekent het dat links en rechts twee adelaarskoppen weerspiegeld afgebeeld zijn, maar waarbij het gehele wapenschild het lijf van maar één adelaar heeft. De afbeeldingen 23 en 24 dienen daarvoor ter illustratie.⁸⁶

In de tijd dat Matthew Paris de *Chronica Majora* rijkelijk illustreerde met heraldische wapens, werd er voor het eerst gebruikgemaakt van deze techniek. Deze manier van zelf wapenschilden maken kreeg hierna veel navolging en mondde zelfs uit in wapenschilden met vier of meer ingevulde vlakken. De reden waarom Matthew Paris ertoe overgegaan is om de tweekoppige adelaar toe te passen, is niet helemaal duidelijk.⁸⁷ Hij had inzage in de briefwisseling van Frederik II met zijn zwager Richard van Cornwall en naar alle waarschijnlijkheid had hij ook toegang tot de verzegelde brieven van Frederik II aan de broer van Richard van Cornwall, koning Hendrik III. Deze brieven, in combinatie met briefwisselingen van andere leden van het koninklijk hof, waren voor hem belangrijke informatiebronnen voor zijn heraldische kennis van bewapening, zegels, enz.⁸⁸ Vermoedelijk zal Matthew Paris in de brieven een aanknopingspunt hebben gevonden om de tweekoppige adelaar als wapenschild voor Frederik II te gebruiken. Daarnaast zal zijn grote bewondering voor Frederik II als persoon en

Abb. 23: Das Wappenschild mit dem Passus vom Tode Friedrichs II. 1250 von Matthäus von Paris.⁸⁴ Das Schild mit dem Doppeladler steht verkehrt herum wegen des Ablebens Friedrichs II., eine Gewohnheit, die Matthew Paris in der *Chronica Majora* nach 1250 mehrmals anwendet beim Ableben bekannter Zeitgenossen.

Afb. 23: Het wapenschild met de passage over de dood van Frederik II in 1250, door Matthew Paris.⁸⁴ Het schild met de tweekoppige adelaar staat op zijn kop vanwege het overlijden van Frederik II, een gewoonte die Matthew Paris in de *Chronica Majora* na 1250 veelvuldig toepast bij het overlijden van bekende tijdgenoten.

ist nicht ganz klar warum Matthäus von Paris begonnen hat Doppeladler zu verwenden.⁸⁷ Er hatte Einsicht in die Korrespondenz zwischen Friedrich II. und seinem Schwager Richard von Cornwall, und aller Wahrscheinlichkeit nach auch Zugang zu den versiegelten Briefen Friedrichs II. an den Bruder von Richard von Cornwall, König Heinrich III. Diese Briefe, in Kombination mit der Korrespondenz anderer Mitglieder des königlichen Hofes, waren ihm wichtige Informationsquellen für seine heraldischen Kenntnisse über Rüstung, Siegel und so weiter.⁸⁸ Vermutlich wird Matthäus von Paris in den Briefen einen Anhaltspunkt gefunden haben, den Doppeladler als Wappenschild für Friedrich II. zu benutzen. Außerdem wird seine große Bewunderung für Friedrich II. als

keizer een rol gespeeld hebben. Mogelijk heeft hij dus zelf de tweekoppige adelaar als nieuw heraldisch keizerlijk symbool geïntroduceerd en kan er gesproken worden van een *invented tradition*.

De tweekoppige adelaar van zwart op goud werd in de dertiende eeuw wel door anderen in verband gebracht met het keizerschap van Frederik II, maar werd door hemzelf tijdens zijn leven niet als zodanig gebruikt. Om loyaliteit aan de keizer te betonen en om zich af te zetten tegen en zich te onderscheiden van de rijksvorsten, gebruikten sommige steden die direct onder het gezag van de Duitse koning vielen de tweekoppige adelaar als symbool. Op deze manier werd de tweekoppige adelaar geleidelijk aan, naast de al bestaande

Abb. 24: Ein Beispiel von *dimidiation* (*mi-parti*).

Afb. 24: Een voorbeeld van *dimidiation* (*mi-parti*).

Person und Kaiser eine wichtige Rolle gespielt haben. Möglicherweise hat er also selber den Doppeladler als neues heraldisches kaiserliches Symbol eingeführt und man kann deshalb von einem *invented tradition* reden.

Der schwarze Doppeladler auf goldenem Hintergrund wurde im dreizehnten Jahrhundert wohl von anderen mit der Kaiserwürde Friedrichs II. in Verbindung gebracht, aber wurde von ihm selber während seines Lebens nicht als solcher verwendet. Um Loyalität zum Kaiser zu betonen und sich zu wehren gegen die Reichsfürsten und sich von denen zu unterscheiden, benutzten manche Städte die direkt unter der Gewalt des deutschen Königs standen, den Doppeladler als Symbol. In dieser Weise wurde der Doppeladler allmählich, neben dem schon existierenden einköpfigen Adler, eingeführt.⁸⁹ Das erklärt, warum Nimwegen, seit es im Jahre 1230 von König Heinrich (VII.) (also *de facto* im Namen Kaiser Friedrichs II.) Stadtrechte bekam, auch das Recht bekam, als freie Reichsstadt den Adler des Heiligen Römischen Reiches als Stadtwappen zu führen, obwohl der Doppeladler erst etwa ein Jahrhundert später benutzt wurde.⁹⁰ Diesen Doppeladler im Stadtwappen Nimwegens kann man direkt zurückführen auf Friedrich II., unter dessen Autorität als Kaiser sein Sohn Heinrich (VII.) Nimwegen Stadtrechte verlieh. Obwohl das Pfand aus 1247, vom armseligen Römischen König Wilhelm II. dem Grafen Otto II. von Geldern und Zutphen gegeben, nie zurückgenommen wurde, führte Nimwegen weiterhin den Titel Reichsstadt, dabei unter anderen das Symbol des kaiserlichen Adlers benutzend.⁹¹ Es hat lange gedauert, ehe der Gebrauch des Doppeladlers sanktioniert wurde. Erst unter Kaiser Sigismund (1368-1437) wurde 1433 of-

eenkoppige adelaar, ingevoerd.⁸⁹ Dat verklaart waarom Nijmegen, vanaf het moment dat het in 1230 van koning Hendrik (VII) (dus *de facto* in naam van keizer Frederik II!) stadsrechten verkrijgt, ook het recht kreeg om als vrije Rijksstad de adelaar van het Heilige Roomse Rijk als stadswapen te voeren, zij het dat de *tweekoppige* adelaar pas een kleine eeuw later als zodanig werd gebruikt.⁹⁰ Deze tweekoppige adelaar in het stadswapen van Nijmegen is dus, zijns ondanks, direct te herleiden tot Frederik II, in wiens hoedanigheid als keizer van het Heilige Roomse Rijk zijn zoon Hendrik (VII) Nijmegen stadsrechten heeft verleend. Hoewel het onderpand uit 1247, door de armlastige Rooms-koning Willem II gegeven aan Graaf Otto II van Gelre en Zutphen, nooit is teruggenomen, bleef Nijmegen de titel van Rijksstad ook na die tijd uitdragen, waarbij onder andere gebruik werd gemaakt van het symbool van de keizerlijke adelaar.⁹¹

Het heeft lang geduurd voordat het gebruik van de tweekoppige adelaar gesanctioneerd werd. Pas onder keizer Sigismund (1368-1437) werd in 1433 officieel vastgelegd dat de adelaar van de keizer twee koppen had en de adelaar van een Duits of Rooms-koning maar één.⁹²

De vraag blijft gerechtvaardigd waarom het zo lang geduurd heeft voordat de tweekoppige adelaar als heraldisch symbool opgenomen werd in het stadswapen van Nijmegen. Het antwoord is niet met zekerheid te geven, maar gedacht kan worden aan het volgende. De heraldiek stond in de dertiende eeuw in de kinderschoenen. Pas na de sanctionering door keizer Sigismund werden tweekoppige adelaars officieel in stadswapens opgenomen. Tijdens het leven van Frederik II was er dan ook nog geen uitgesproken toepassing en erkenning van de tweekoppige adelaar in zijn naam,

fiziell festgelegt, dass der Adler des Kaisers zwei Köpfe hat und der Adler eines Deutschen oder Römischen König nur einen.⁹²

Die Frage ist berechtigt warum es so lange gedauert hat ehe der Doppeladler als heraldisches Symbol in das Stadtwappen Nimwegens aufgenommen wurde. Die Antwort ist nicht mit Sicherheit zu geben, aber man kann dabei denken an Folgendes. Die Heraldik steckte im dreizehnten Jahrhundert noch in den Kinderschuhen. Erst nach der Sanktionierung durch Kaiser Sigismund wurden Doppeladler offiziell in Stadtwappen aufgenommen. Während des Lebens Friedrichs II., gab es noch keine klare Anwendung und Anerkennung des Doppeladlers in seinem Namen, außer auf Sizilien. Es war Matthäus von Paris, der den propagandistischen Wert der Heraldik und deren funktionelle Anwendung durchschaute. Mit dem Anbringen des Doppeladlers in das Wapenschild konnte er als Bewunderer Friedrich II. der Größe seiner Kaiserwürde noch mehr Ansehen verleihen. Das war das Symbol für einen Kaiser eines großen Reiches mit vielen Kulturen. Nimwegen wollte, wie so viele andere Städte, das Prestige der Stadt erhöhen, indem sie das Image des Heiligen Römischen Reiches benutzte, obschon die Stadt wegen der Pfän-

uitgezonderd op Sicilië. Het was Matthew Paris die de (propagandistische) waarde van de heraldiek en de functionele toepassing ervan doorzag. Hiermee kon hij als bewonderaar van Frederik II de grootsheid van zijn keizerschap nog meer allure geven door in het wapenschild een tweekoppige adelaar aan te brengen. Dat stond symbool voor een keizer van een groot rijk met vele verschillende culturen. Nijmegen wilde, net als zovele andere steden, het prestige van de stad verhogen door mee te liften op het imago van het Heilige Roomse Rijk, ondanks het feit dat de stad vanwege de verpanding feitelijk geen Rijksstad meer was. De tweekoppige adelaar als onderdeel van het stadswapen en als herinnering aan de keizerlijke status van de stad is dan ook voor de hand liggend.

Het gebruik van de tweekoppige adelaar als stadswapen van Nijmegen is, voor zover mij bekend, het eerst vastgesteld op het zegel van een schepenaakte uit 1322 (afb. 26).⁹⁴

Vervolgens is ook op zegels uit 1459 en 1536, op het antependium (eind 15^e eeuw; zie ook verderop in dit artikel) en op Nijmeegse munten rond 1470-1477 en 1540 de tweekoppige adelaar te zien.⁹⁶

Op 20 juli 1816 stelt de Hoge Raad van Adel het

Abb. 25: Kaiser Sigismund (1368-1437) mit Adler und Doppeladler.⁹³

Afb. 25: Keizer Sigismund (1368-1437) met eenkoppige en tweekoppige adelaars.⁹³

ding de facto niet langer Reichsstadt war. Der Doppeladler als Element des Stadtwappens und als Erinnerung an den kaiserlichen Status der Stadt liegt denn auch auf der Hand. Der Gebrauch des Doppeladlers als Stadtwappen Nimwegens ist, soweit mir bekannt, zum ersten Mal auf dem Siegel einer Schöffenaakte aus dem Jahre 1322 festgestellt (Abb. 26).⁹⁴

Danach zeigen auch die Siegel aus 1459 und 1536, das Antependium (Ende des 15. Jahrhunderts; darauf komme ich noch zu sprechen) und Nimwegener Münzen um 1470-1477 und 1540 den Doppeladler.⁹⁶

Am zwanzigsten Juli 1816 stellt der Oberste Hof des Adels das schon seit Jahrhunderten benutzte Wappen Nimwegens offiziell fest.⁹⁸ An mehreren Stellen in der Stadt sieht man auch jetzt noch den Doppeladler als Element des Nimwegener Stadtwappens, wie an dem Giebel des alten Rathauses, der Waage, dem Kirchenbogen, der Lateinischen Schule, dem alten Waisenhaus, dem Belvédère, an dem Zugangstor des Valkhofes, bei dem Veerpoorttreppen, dem Kronenburgerpark und noch einigen öffentlichen Orten. Außerdem sind noch einige moderne Anwendungen des Stadtwappens im Straßenbild der Stadt zu sehen, wie auf den Abfalleimer und im Logo des Nimweger Fußballvereins NEC.

Außer dem Doppeladler stammen möglicherweise auch die Nimwegener Stadtfarben schwarz und rot von den Staufern. Zum ersten Mal konnten diese Farben tatsächlich als die Stadtfarben bestimmt werden auf dem Antependium (ein besticktes Altarstück) aus der Sankt Olofskapelle von der Nimwegener Schifferzunft und am Ende des 15. Jahrhunderts hergestellt.⁹⁹

Das darauf abgebildete Koggeschiff hat auf dem Hintersteven als Fahne das Wappen von

al eeuwenlang gebruikte wapen van Nijmegen officieel vast.⁹⁸ Op diverse openbare plekken in de stad is ook nu nog de tweekoppige adelaar als onderdeel van het Nijmeegse stadswapen te zien, zoals op de gevel van het oude stadhuis, de Waag, de Kerkboog, de Latijnse School, 't Oude Weeshuis, het Belvédère, de toegangspoort tot het Valkhof, de Veerpoorttrappen, het Kronenburgerpark en nog enkele andere openbare plaatsen. Daarnaast zijn er nog enkele moderne toepassingen van het stadswapen te herkennen in het straatbeeld van de stad, zoals de afvalbakken en het logo van de Nijmeegse voetbalvereniging NEC. Naast de tweekoppige adelaar zijn mogelijk ook de Nijmeegse stadskleuren zwart en rood afkomstig van de Hohenstaufen. Voor het eerst kunnen deze kleuren daadwerkelijk herleid worden tot de stadskleuren van Nijmegen op het antependium (een geborduurd altaarstuk) uit de St. Olofskapel behorend tot het Nijmeegse Schippersgilde en gemaakt aan het eind van de 15^e eeuw.⁹⁹

Het daarop afgebeelde koggeschip heeft op de achtersteven als vlag het wapen van Nijmegen. De vlag bij de mastkorf loopt uit in twee lange wimpels. Bij nadere bestudering van het sterk verkleurde antependium stelde Jakob Bronsema in 1974 vast dat de bovenste wimpel *zwart* was en de onderste *rood*. Al in 1422 was in het Stadsrekenboek van Nijmegen sprake van de aanschaf van zwarte en rode lakenstof ten behoeve van de kovels (een mantelkap, een soort hoofddeksel) voor de stedelijke hoogwaardigheidsbekleders van Nijmegen.¹⁰¹ Dat bevestigt het vermoeden dat de kleuren zwart en rood al in de 15^e eeuw de stadskleuren van Nijmegen waren. Deze kleuren zijn, aldus Bronsema, waarschijnlijk ontleend aan het zwart van de adelaar en het rood van diens bewapening (de

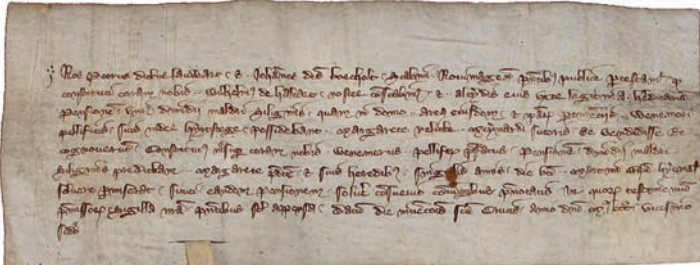

Abb. 26: Die Nimwegener Schöpfenakte aus 1322. Links das Original, rechts eine Vergrößerung des Siegels mit Doppeladler.⁹⁵ (Regional Archiv Nimwegen)

Afb. 26: De Nijmeegse schepenakte uit 1322. Links het origineel, rechts een uitvergroting van het zegel met de tweekoppige adelaar.⁹⁵ (Regionaal Archief Nijmegen)

Nimwegen. Die Fahne beim Mastkorb läuft auf zwei lange Wimpel aus. Bei näherer Betrachtung des stark verfärbten Antependium stellte Jacob Bronsema 1974 fest, dass der obere Wimpel *schwarz* und der untere *rot* war. Schon

tong en de klauwen).¹⁰² Mocht deze stelling juist zijn, dan slaan ook de Nijmeegse kleuren 'zwart-rood' in heraldische zin direct terug op de Hohenstaufferkeizers.¹⁰³ Dit zou dan ook gevolgen moeten hebben voor de weergave van

Abb. 27: Münze links: Eine Münze, genannt „kwart groot“ oder „halve meeuw“ mit Doppeladler (um 1470-1477); Münze rechts: ein Nimwegener Taler mit Doppeladler (um 1540).⁹⁷ (Museum Het Valkhof, Nimwegen)

Afb. 27: Munt links: een kwart groot of halve meeuw met tweekoppige adelaar (rond 1470-1477); Munt rechts: een Nijmeegse daalder met tweekoppige adelaar (rond 1540).⁹⁷ (Museum Het Valkhof, Nijmegen)

1422 war im „Stadsrekenboek“ (Stadtrechnungsbuch) die Rede vom Ankauf von schwarzem und rotem Tuch für sogenannte Kukullen (eine Mantelkapuze, eine Art Kopfbedeckung) für städtische Nimwegener Würdenträger.¹⁰¹ Das bestätigt die Vermutung, dass die Farben schwarz und rot schon im fünfzehnten Jahrhundert die Stadtfarben Nimwegens waren. Diese Farben sind, so Bronsema, wahrscheinlich der schwarzen Farbe des Adlers und der roten Farbe seiner Rüstung (die Zunge und die Krallen) entnommen.¹⁰² Wenn diese These stimmt, dann kann man die Nimwegener Farben „schwarz-rot“ in heraldischem Sinne

de adelaar in het stadswapen van Nijmegen. De huidige zwarte kleur van de adelaar zou dan hersteld en verrijkt moeten worden met de rode kleur van de bewapening, analoog aan het wapen op het antependium. Het stadswapen van Nijmegen zou er dan volgens heraldisch deskundige Jakob Bronsema moeten uitzien als op afbeelding 31.¹⁰⁴

Abb. 28: Das Antependium der Nimwegener Schifferzunft, etwa 1494 (Oben das Original, das sich im Museum Valkhof in Nimwegen befindet; unten eine Kopie davon).¹⁰⁰ (Museum Het Valkhof, Nimwegen und Atelier Stadelmaier)

Afb. 28: Het antependium van het Nijmeegse Schippersgilde, ca. 1494 (boven het origineel dat zich bevindt in Museum Het Valkhof in Nijmegen; onder een kopie daarvan).¹⁰⁰ (Museum Het Valkhof, Nijmegen en Atelier Stadelmaier)

Abb. 29: Zwei Detailbilder des Doppeladlers (Original und Kopie). (Museum Het Valkhof, Nijmegen und Atelier Stadelmaier)

Afb.29: Twee detailfoto's van de tweekoppige adelaar (origineel en kopie). (Museum Het Valkhof, Nijmegen en Atelier Stadelmaier)

Abb.: 30: Links: Die Farben schwarz und rot in den Wimpeln kann man gut erkennen (Kopie). Rechts: Der Doppeladler auf dem Hintersteven eines Koggeschiffes (Kopie). (Museum Het Valkhof, Nijmegen und Atelier Stadelmaier)

Afb. 30: Links: De kleuren zwart en rood in de wimpels zijn goed te zien (kopie). Rechts: De tweekoppige adelaar op de achtersteven van het koggeschip (kopie). (Museum Het Valkhof, Nijmegen en Atelier Stadelmaier)

direkt auf die Stauer zurückführen.¹⁰³ Das sollte dann auch Konsequenzen haben müssen für die Wiedergabe des Adlers im Nijmegen Stadtappen. Die jetzige schwarze Farbe sollte dann wiederhergestellt und bereichert werden mit der roten Farbe der Rüstung, analog zu dem Wappen auf dem Antependium. Das Stadtappen Nijwegens würde dann, so heraldischer Sachverständiger Bronsema, aussehen wie auf Abbildung 31.¹⁰⁴

Ten slotte

De zoektocht naar tastbare herinneringen die doen denken aan de aanwezigheid en de invloed van vier generaties Hohenstaufen tussen 1150 en 1250, levert meer dan genoeg resultaat op om de stad Nijmegen in het rijtje van Hohenstaufen 'lieux-de-mémoires' op te nemen. Er bestaat een 'Komitee der Stauerfreunde' dat door giften probeert in heel Europa zogenaamde 'Stauerstèlen' op te richten.¹⁰⁵ Een Stauerstèle is een achthoekige natuurstenen zuil, voorzien van een inschrift dat herinnert aan de aanwe-

Zum Schluß

Die Suche nach greifbaren Erinnerungen, die verweisen auf die Anwesenheit und den Einfluss von vier Generationen Staufer zwischen 1150 und 1250, bringt mehr als genug Erfolg um die Stadt Nimwegen in die Reihe der Staufer „*lieux de mémoire*“ aufzunehmen. Es existiert ein „*Komitee der Stauferfreunde*“, das mittels Gaben versucht sogenannte „*Stauferstelen*“ in ganz Europa zu gründen.¹⁰⁵ Eine Stauferstele ist eine Säule aus Naturstein, von einer Inschrift versehen, die an die Anwesenheit und Bedeutsamkeit der Staufer für den betreffenden Ort erinnert. 2002 wurde die Idee geäußert, ein Netzwerk von Stauferstelen zu gründen an den Orten, wo die Staufer eine herausragende Rolle gespielt haben. In dieser Weise würde auf die große Bedeutung dieses Geschlechtes für die europäische Geschichte, mit allen Höhen und Tiefen hingewiesen.

Unter den 58 Orten, in neun verschiedenen Ländern, wo möglicherweise ein Stele aufgestellt werden könnte, ist Nimwegen als einzige niederländische Stadt auserkoren worden.¹⁰⁶ Die am meisten auf der Hand liegende Stelle dafür ist selbstverständlich der Valkhof, am liebsten in der Nähe der Barbarossaruine. Die anstehende Restaurierung des Valkhofparks 2016 bietet die Möglichkeit um die Erinnerung an die Staufer in Nimwegen als Teil des Nimwegener Erbguts für immer festzulegen durch die Aufstellung einer Nimwegener Stauferstele.

Huub Kurstjens

Mit bestem Dank für die Übersetzung von Louck Everaars.

zigheid en het belang van de Hohenstaufen voor de desbetreffende plaats. In 2002 werd de idee geopperd om een netwerk van Stauferstèles op te richten op die plaatsen waar de Hohenstaufen een vooraanstaande rol gespeeld hebben. Op deze wijze zou de grote betekenis van dit geslacht voor de Europese geschiedenis, met alle hoogte- en dieptepunten, naar voren gebracht kunnen worden.

Onder de 58 plaatsen in negen verschillende landen waar mogelijkwijs een stèle geplaatst zou kunnen worden, is Nijmegen als enige Nederlandse stad uitverkoren.¹⁰⁶ De meest voor de hand liggende plek om dat te doen, is natuurlijk het Valkhof, liefst in de omgeving van de Barbarossa-ruïne. De aanstaande restauratie van het Valkhofpark in 2016 biedt de mogelijkheid om de herinnering aan de Hohenstaufen in Nijmegen als onderdeel van het Nijmeegse erfgoed voorgoed vast te leggen door de plaatsing van een Nijmeegse Stauferstèle.

Huub Kurstjens

Abb. 31: Entwurf eines Stadtwappens von Nijmegen nach Herrn Jacob Bronsema.

Afb. 31: Ontwerp van het stadswapen van Nijmegen volgens Jacob Bronsema.

Huub Kurstjens am Burg Hohenstaufen (Göppingen, Baden-Württemberg), juli 2011

Huub Kurstjens bij de burch Hohenstaufen (Göppingen, Baden-Württemberg), juli 2011

Mehrere Stauerstelen in Europa: Fiorentino 2000, Hohenstaufen 2002, Hagenau 2006 und Waiblingen 2007

Diverse Stauerstelen in Europa: Fiorentino 2000, Hohenstaufen 2002, Hagenau 2006 en Waiblingen 2007

Bronnen en literatuur | Literatuurhinweise

- Stad aan de Waal. *Nijmegen van Romeinse tot moderne stad*, Nijmegen 1984.
- Abulafia D., *Frederick II. A Medieval Emperor*, Oxford 1988.
- Althoff, G., 'Kaiser Heinrich VI.', in: Herberger, Werner en Schuller, Florian (red.), *Staufen & Welfen. Zwei rivalisierende Dynastien im Hochmittelalter*, Regensburg 2009.
- Begheyn, P. (S.J.), (red.), *Nijmeegse biografieën*, deel 1. jaarboek *Numaga LI* (2004).
- Begheyn, P. (S.J.), & Vugt, J. van (red.), *Nijmeegse biografieën*, deel 2, jaarboek *Numaga LIII* (2006).
- Bejczy, I., *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, Bussum 2004.
- Benoist-Méchin, J., *Friedrich II. von Hohenstaufen*, Frankfurt 1982.
- Berger, F. 'Münzprägung und Münzpolitik Kaiser Friedrichs II.', in: M. Fansa & K. Ermete, *Kaiser Friedrich II. 1194-1250. Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Thüringen 2007.
- Bleisteiner, C. D., 'Der Doppeladler von Kaiser und Reich im Mittelalter. Imagination und Realität', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 109 (2001), pag. 4-52.
- Boshouwers, E.F.M., *Het Valkhof en de Stad Nijmegen*, Nijmegen 2003.
- Brando, M., *Lo strano caso di Federico II di Svevia. Un mito medievale nella cultura di massa*, Bari 2008.
- Brinkhoff, J.M.G.M. en Pantus, W.J., *Nijmegen. Vroeger en Nu*, Bussum 1971.
- Brinkhoff, J.M.G.M., *Nijmegen in vertellingen*, Zaltbommel 1974, pag. 45-48.
- Bronsema, J. B., 'Wapen, stadskleuren en vlag van Nijmegen', in: *Numaga*, jrg. 19, nr. 3, okt. 1972, pag. 93-100.
- Bronsema, J. B., 'De stadskleuren van Nijmegen 1422 - 1494 - 1994. 'Zwart-Rood' en het Antependium', in: *Nijmeegs katern, Nieuwsbrief voor de geschiedenis van stad en streek*, april 1994.
- Buylinkckx, J., Gaasbeek, H., Janssen, H., Lemmens, G., Maarel, D. van der en Meeuwissen, W. (red.), *Ach lieve tijd. Twintig eeuwen Nijmegen, de Nijmegenaren en hun rijke verleden*, Zwolle 1985/1986.
- Chijs, P.O. van der, *De munten der voormalige graven en hertogen van Gelderland, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend*, Haarlem 1852.
- Cleve, Th. van, *The Emperor Frederick II of Hohenstaufen, Immutator Mundi*, Oxford 1972.
- Csendes, P., *Heinrich VI*, Darmstadt 1993.
- Deér, J., 'Adler aus der Zeit Friedrichs. II: Victrix Aquila', in: Schramm, P. E., Déer, J. Källström, O. *Kaiser Friedrichs II. Herrschaftszeichen*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philosophisch-historische Klasse, s. III, 36, Göttingen 1955, pag. 88-124.
- Dongelmans, M., 'Barbarossa, bouwheer van de Nijmeegse burcht', in: *Valkhofnieuws* 1982.
- Duby, G., *De zondag van Bouvines. 27 juli 1214: De oorlog in de middeleeuwen*, Amsterdam 1988.
- Fasa, M. en Ermete, K.E. (e.a.), *Kaiser Friedrich II. 1194-1250. Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Bad Langensalza/Thüringen 2007.
- Funken R., *Die Bainschriften des Erzbistums Köln bis zum Auftreten der gotischen Majuskel*, Köln 1981.
- Gall, F., *Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft*, Wenen 1977.
- Gelder, E. van en Boersma, J.S., *Munten in Muntvondsten*, Bussum 1967.
- Gerola, G., 'L'aquila bizantina e l'aquila imperiale a due teste', in: *Felix Ravenna* 43 (1934), pag. 7-36.
- Giese, M., 'Der Adler als kaiserliches Symbol in staufischer Zeit', in: Stefan Burkhardt (e.a. red.), *Staufisches Kaisertum im 12. Jahrhundert. Konzepte - Netzwerke - Politische Praxis*, Regensburg 2010, pag. 323-360.
- Geurts, J., 'Nijmegen in de zestiende eeuw. Een stad en haar mythen', in: *Jaarboek Numaga*, LVIII (2011), pag. 47.
- Görich, K., *Die Staufer. Herrscher und Reich*, München 2006.
- Gritzner, E., *Symbole und Wappen und Wappen des alten deutschen Reiches*, Leipzig 1902.
- Gunterman, B., *Historische Atlas van Nijmegen. 2000 jaar ruimtelijke ontwikkeling in kaart gebracht*, Amsterdam 2003.
- Heijden, P. van der, *20 eeuwen Nijmegen*, Nijmegen 2005.
- Heinisch, K.J. (red.), *Kaiser Friedrich II. Sein Leben in zeitgenössischen Berichten*, München 1977.
- Hendriks, H., *Het Nijmeegs Antependium 1494. Testament van de Middeleeuwen* (lezing op 12 april 2011 voor Numaga) + foto's van het antependium (in bezit van Hubert Hendriks).
- Hye, F.-H., 'Der Doppeladler als Symbol für Kaiser und Reich', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 81 (1973), pag. 64-100.
- Horst, E., *Friedrich der Staufer. Eine Biographie*, Düsseldorf 1975.
- Houben H., *Kaiser Friedrich II. (1194-1250). Herrscher, Mensch und Mythos*, Stuttgart 2008.
- Houwen, P.J.W. (red.), *50 jaar Numaga-publicaties 1954-2004* (Numaga-tijdschrift, Numaga jaarboek, Nijmeegs Katern en meer), CD-rom (diverse artikelen), Nijmegen 2004.
- Jericke, H., *Kaiser Heinrich VI. Der unbekannt Staufer*, Gleichen 2008.

- Jong, J.A.B.M. de, *Nijmegen: monumenten uit een rijk verleden*, Nijmegen 1959.
- Korn, J.E., *Adler und Doppeladler: ein Zeichen im Wandel der Geschichte*, Göttingen, 1969.
- Kornemann, E. 'Adler und Doppeladler im Wappen des altes Reiches. Zur Vorgeschichte des Doppeladlers', in: Dannenbauer, H., Ernst, F., *Das Reich. Idee und Gestalt. Festschrift für J. Haller zu seinem 75. Geburtstag*, Stuttgart 1940, pag. 245-269.
- Kurstjens, H.K.J., 'Frederik II: de geboorte van een keizerskind / La nascita di un fanciullo imperiale' (Nederlandstalige versie en Italiaanse vertaling in het tijdschrift *TABULAE* van 'Centro Studi Federiciani', Fondazione Federico II Hohenstaufen di Jesi onlus, nr. 47, December 2012).
- Kuys J., 'Nijmegen moet kiezen: keizer Hendrik VI of koning Hendrik (VII)', in: *Numaga*, Nijmeegs Katern, jrg. 21, nr 1, feb. 2007, pag. 2-7.
- Kuys, J. en Bots, H. (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 2: Middeleeuwen en nieuwe tijd*, Wormer 2005.
- Laarhoven, J. van, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992.
- Langereis, S., *Breken met het verleden. Herinneren en vergeten op het Valkhof in de Bataafse revolutiejaren*, Nijmegen 2010.
- Langereis, S., *Nijmegen: het Valkhof* (in: W. Blockmans & H. Pleij, Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm, Amsterdam 2007, pag. 99-113).
- Lemmens, G.Th.M., *de Commanderie van St. Jan*, Nijmegen 1974.
- Lemmens, G.Th.M. (red.), *Het Valkhof te Nijmegen*. Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Het Valkhof en de vroegste geschiedenis van de stad Nijmegen' in het Nijmeegs Museum Commanderie van Sint-Jan van 11 oktober t/m 30 november 1980, Nijmegen 1980.
- Lemmens, G.Th.M. (red.), *Het Stadhuis van Nijmegen*. Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Het Stadhuis van Nijmegen' in het Nijmeegs Museum Commanderie van Sint-Jan van 2 juli t/m 29 augustus 1982, Nijmegen 1982.
- Leupen, P.H.D. (m.m.v. J. Thijssen), 'De vroegste geschiedenis van de middeleeuwse stad Nijmegen', in: *Spiegel Historiae*, 15^e jrg., nr. 12, dec. 1980, pag. 685-691.
- Leupen, P.H.D., 'Schepenbank en gemeente Nijmegen', in: *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, onder red. van D.E.H. de Boer/J.W. Marsilje, Utrecht 1987 pag. 157-168.
- Leupen, P. en Thissen, B., *Bronnenboek van Nijmegen (eerste eeuw na Chr. – 1247)*, Nijmeegse Studiën deel X, Nijmegen 1981.
- Lewis, S., *The Art of Matthew Paris in the Chronica Majora*, Cambridge 1987.
- Neubecker, O., *Heraldiek. Bronnen, symbolen en betekenis*, Amsterdam-Brussel 1977.
- Oster, U., *Die Frauen Kaiser Friedrichs II.*, München 2008.
- Pateriensis, Matthaues, *Chronica Maiora*, 13e eeuw, CCC MS 16, fol. 242r.
- Peterse, H. en Verhoeven, D. e.a., (red.), *Het Valkhof. 2000 jaar geschiedenis*, Nijmegen 2014.
- Pikkemaat, G., *Geschiedenis van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1988.
- Rader, O. B., *Friedrich II., Der Sizilianer auf dem Kaiserthron*, München, 2010.
- Rey, M. van, *Einführung in die rheinische Münzgeschichte des Mittelalters*, Mönchengladbach 1983.
- Römer, J., 'Der Adler als Symbol Karls des Großen? Ein Blick in bisher unbeachtete Quellen', in: Franz-Reiner Erkens (red.), *Karl der Große und das Erbe der Kulturen*, Berlin 2001, pag. 185-193.
- Ruef, K.-H. (red.), *Die Reichskleinodien. Herrschaftszeichen des Heiligen Römischen Reiches*, Göppingen 1997
- Ruef, K.-H. (red.), *Kaiser Heinrich VI. Ein mittelalterlicher Herrscher und seine Zeit*, Göppingen 1998.
- Ruef, K.-H. (red.), *Der Staufer Heinrich (VII.). Ein König im Schatten seines kaiserlichen Vaters*, Göppingen 2001.
- Schevichaven, H.D.J. van en Kleijntjens, J.C.J., *Rekeningen der stad Nijmegen: 1382-1543, deel 1 1382-1427*, Nijmegen 1910.
- Schubert, E., *König und Reich, Studien zur spätmittelalterlichen deutschen Verfassungsgeschichte*, Göttingen 1979.
- Stürner, W., *Friedrich II., Teil 1: Die Königsherrschaft in Sizilien und Deutschland 1194 – 1220*, Darmstadt 2003.
- Szegzárdy-Csengery, K. (red.), *Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismundis von Luxemburg 1387-1437*, tentoonstellingscatalogus, Boedapest/Luxemburg 2006.
- Tassinari, G., 'Cenni riflessioni sulle insigne degli Hohenstaufen', in: *Nobiltà*, Tijdschrift voor Heraldiek, Genealogie, Ridderorden, jrg. XIV, Mei-Augustus 2007, no. 78-79, pag. 283-330. (zie ook: <http://www.iagi.info/rivistanobilta/>)
- Tassinari, G. en Iamele, G., *Cenni sullo stemma della casa reale di Svevia (Hohenstaufen) di Federico II e della casa reale di Sicilia* (artikel gepubliceerd op <http://www.stupormundi.it/stemmi.html>)
- Thissen, B., 'Het Nijmeegse burgergraafschap', in: *Het Valkhof te Nijmegen*. Uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Het Valkhof en de vroegste geschiedenis van de stad Nijmegen' in het Nijmeegs Museum Commanderie van Sint-Jan van 11 oktober t/m 30 november 1980, Nijmegen 1980, pag. 35-37).
- Thissen, B., *De lange twaalfde eeuw* (in: *Numaga*, jrg. 46, 1999).
- Verhoeven, C., *Valkhof. Over de geschiedenis van de valkerij*, Nijmegen 2007.
- Weeve, J.J. (red. J.M.T. Nooy), *De Valkhofburch te Nijmegen*. Een alsnog-uitgave van het manuscript uit 1915, Nijmegen 1993

Wieczorek, A.; Schneidmüller, Bernd; Weinfürter, Stefan; *Die Staufer und Italien* (Band 2), Mannheim 2010.
Zee, P. van der, *Munten catalogus Nijmegen*, Nijmegen 2010.

Met dank aan Museum het Valkhof (<http://www.museumhetvalkhof.nl>), *Regionaal Archief Nijmegen* (http://www.nijmegen.nl/wonen/oudste_stad/archief), *Hubert Hendriks* (<http://www.antependium.nl>) en *Paul van der Zee* (<http://www.nlcoin.com>) voor de talrijke afbeeldingen in deze publicatie.

Wir bedanken uns: Museum Het Valkhof (<http://www.museumhetvalkhof.nl/>), *das Regional Archiv Nimwegen* (http://www2.nijmegen.nl/wonen/oudste_stad/Archief/), *Hubert Hendriks* (<http://www.antependium.nl/>) und *Paul van der Zee* (<http://www.nlcoin.com>) für die Abbildungen in dieser Publikation.

Informatie en afbeeldingen van websites | Benutzte Websites:

http://en.wikipedia.org/wiki/Double-headed_eagle
[http://en.wikipedia.org/wiki/Eagle_\(heraldry\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Eagle_(heraldry))
http://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Hohenstaufen
http://en.wikipedia.org/wiki/File:Friedrich-barbarossa-und-soehne-welfenchronik_1-1000x1540.jpg
<http://hubert-herald.nl/INHOUD.htm>
http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Frederick_II_and_eagle.jpg
http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Het_wapen_van_het_Heilige_Roomse_Rijk_van_de_Duitse_Natie.jpg
http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Roomse_Rijk
http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_beelden_in_Nijmegen
http://nl.wikipedia.org/wiki/9._SS-Panzer-Division_Hohenstaufen
<http://presidentliamarliana.blogspot.com/2011/01/german.html>
<http://www.antependium.nl/>
<http://www.arneym.nl/canonarnhemtot1900/stadsrechten/index.html>
<http://www.botma.nl/Nijmegen/allerlei.html>
<http://www.donjon.nu/>
<http://www.gaypnt.demon.nl/straatnamen/K.html>
<http://www.gaypnt.demon.nl/straatnamen/H.html#Hendrikhof>
<http://www.gaypnt.demon.nl/straatnamen/K.html#Koning%20Hendrikplein>
<http://www.gebroedersvanlimburg.nl/limburgfestival/>
http://www.goepingen.de/servlet/PB/menu/1042244_11/index.html
<http://www.museumhetvalkhof.nl/>
<http://www.ngw.nl/>
<http://www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Nijmegen>
<http://www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Germany>
<http://www.nijmegen.nl/kos/kunstwerk.aspx?id=29>
<http://www.numaga.nl/>
<http://www.oude-aandelen.nl/nijmegenmunt/koningen.htm>
<http://www.paleopatologia.it/articoli/aticolo.php?recordID=95>
<http://www.staufer2010.de/en/who-was-who-actually/henry-vii.html>
<http://www.stauferstelen.com/>
<http://www.stupormundi.it/stemmi.html>
<http://www.valkhof.nl/>
http://www.nijmegen.nl/content/249945/het_wapen_van_nijmegen
<https://antimoderneaktion.wordpress.com/2015/03/06/doppeladler/>

Endnoten

- 1 Ich danke Prof. Wolfgang Stürner, Prof. Hubert Houben, Prof. Peter Rietbergen, drs. Marja Begheyn, drs. Louis Swinkels, drs. Gerard Lemmens, Dr. Niek Nelissen, drs. Ton Vissers, Avv. Gianantonio Tassimari, Dr. Christoph Friedrich Weber (für sachkundigen Kommentar), Jakob Bronsema, Hubert de Vries und Prof. Suzanne Lewis (für die Heraldik), Paul van der Zee (für die Numismatik), Tjeerd Visser (für die Ikonographie), Hubert Hendriks (für Information über das Antependium), dem Regional Archiv Nimwegen, das Gelders Archiv in Arnheim (für Beratung und Archivakten), Hettie Peterse en Katja Zee (Gemeente Nijmegen), Louck Everaars für die Übersetzung auf Deutsch und Femke Kurstjens (für den Layout und die Bilder). Außerdem selbstverständlich auch den übrigen Mitgliedern der Frederik II. Gesellschaft: Dr. Ben Boersema, Prof. Ben Crul und Dr. Harry Jansen, und, last but not least, an Elly Roerdink für ihre andauernde Unterstützung.
- 2 In der vierbändigen Ausgabe „Plaatsen van herinnering“ (Orte der Erinnerung), redigiert von Wim Blockmans und Herman Pleij (Amsterdam 2007) findet man einen Artikel von Sandra Langereis über Nimwegen, in dem sie den Valkhofpark nennt als einer der meist authentischen *lieux de mémoire* der Niederlande (S. 102). Sandra Langereis hat auch ein Buch geschrieben über den Abriss der Burg im Valkhof 1795: *Breken met het verleden. Herinneren en vergeten op het valkhof in de Bataafse revolutie jaren*, Nimwegen 2010.
- 3 Bearbeitet durch Femke Kurstjens.
- 4 *Heilig* verweist auf den sakralen Charakter des Kaisertums; *Römisch* verweist auf das antiken Römischen Reich, im Grunde als dessen einer Fortsetzung. Friedrich Barbarossa war der Erste, der die Bezeichnung *sacrum imperium* (*Romanum*) (Heiliges Römisches Reich) benutzte. Später wurde die Bezeichnung „deutscher Nation“ hinzugefügt. Das verweist jedoch nicht auf den Nationstaat in der modernen Bedeutung. Der Begriff deutet die große Sammlung von Staaten und Städten im Reich an und ist erst im 15. Jahrhundert hinzugefügt.
- 5 Das Wort Pfalz ist abgeleitet vom Lateinischen *palacium*, das königliche Residenz bedeutet. Die Stadt Nimwegen ist erst seit etwa 1250 ummauert worden.
- 6 Dieser Donjon ist mit einer zeitweiligen Gerüstkonstruktion zu den Feierlichkeiten des 2000jährigen Bestehens der Stadt Nimwegen nachgebaut worden in der Periode zwischen Juli 2005 und Oktober 2006. Während einer Volksbefragung im März 2006 gab die Nijwegener Bevölkerung zu 60% an, der Donjon sollte in ihre ursprüngliche Form wiederaufgebaut werden (S.: <http://www.donjon.nu/>).
- 7 Sandra Langereis: „Auf der Nimweger Valkhofhügel ist das Oppidum Batavorum von den alten Batavern niedergebrannt worden, die Pfalz des Karl des Großen von den Noormannen zerstört, die Romanische Valkhofburg von den neuen Batavern abgerissen“, (Übersetzung L.E.) in: W. Blockmans & H. Pleij, *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, Amsterdam 2007, S. 107.
- 8 Siehe auch: Peterse, H. und Verhoeven, D. u.a., (red.), *Het Valkhof. 2000 jaar geschiedenis*, Nijmegen 2014, S. 117-119.
- 9 Spolien sind erbeutete Materialien aus einer anderen Kultur, die wiederverwendet werden oder nicht in ihre ursprüngliche Funktion. Die aktuellen Reste der Burg sind als nationales Denkmal Nummer 31 192 bekannt.
- 10 Peterse, H. und Verhoeven, D, S. 122-123.
- 11 G.Th.M. Lemmens (red.), *Het Valkhof te Nijmegen*. Nijmegen 1980, pag. 59.
- 12 Lemmens, S. 65.
- 13 Der Wortlaut des Textes im Lateinischen: „ANNO MILLENO P[OST] QUA[M] SAL[US] E[ST] DATA SECLIO CENTENO IUNCTO QUINQUAGENO QUOQ[UE] QUINTO CESAR IN ORBE SIT[US] FRIDERIC[US] PACIS AMICUS LAPSU[M] CONFRACTU[M] EXTITIT EIUS ORIGO IMPAR PACIFICO REPARATORI FRIDERICO“: Die Bauinskription Barbarossas erwähnt zwar das Jahr 1155, das Jahr seiner Kaiserkrönung, aber der Text selber stammt vermutlich aus späterer Zeit. Rolf Funken datiert den Text auf Grund der benutzten Schriftform Beginn des 13. Jahrhunderts. Rolf Funken *Die Bauinschriften des Erzbistums Köln bis zum Auftreten der gotischen Majuskel*, Köln 1981 (S. 155, 158). Siehe auch: M. Dongelmans, *Barbarossa, bouwheer van de Nijmeegse burcht* (aus: *Valkhofnieuws* 1982, S. 4); Blockmans & Pleij, S. 107; G.Th. Lemmens (Hrg.), S. 59; und Paul van der Heijden, *20 eeuwen Nijmegen*, Nijmegen 2005, S. 54; und: Sandra Langereis, *Breken met het verleden*, Nijmegen 2010, S. 46.
- 14 G.Th.M. Lemmens (Hrg.) S. 17; und J. Kuys: *Politiek en bestuur* (in: Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad in Nederland, deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, Wormer 2005, S. 241, 242).
- 15 Museum Het Valkhof te Nijmegen (<http://www.museumhetvalkhof.nl/>).
- 16 P. Leupen und B. Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen*, Nijmegen 1981, S. 47 und 47; und: P.R. Post, *Nijmegen als Rijksstad* (in: *Numaga 2*, 1955, S. 69,71).
- 17 B. Thissen, *Het Nijmeegse burggraafschap*, in: *Het Valkhof te Nijmegen*, Nijmegen 1980, S. 35 und 36.
- 18 *Ibidem*, S. 49; und: P. Csendes, *Heinrich VI*, Darmstadt 1993, S. 75.
- 19 P.M.M. Klep und B. Thissen, „De economische en sociale ontwikkeling“, S. 57 und 86, und J. Kuys, „Politiek en bestuur,

Eindnoten

- 1 Met dank aan prof. Wolfgang Stürner, prof. Hubert Houben, prof. Peter Rietbergen, drs. Marja Begheyn, drs. Lou- is Swinkels, drs. Gerard Lemmens, dr. Niek Nelissen en drs. Ton Vissers, Gianantonio Tassinari en dr. Christoph Friedrich Weber (voor inhoudelijk commentaar), Jakob Bronsema, Hubert de Vries en prof. Suzanne Lewis (voor de heraldiek), Paul van der Zee (voor de munten), Tjeerd Visser (voor de iconografie), Hubert Hendriks (voor het antependium), het Regionaal Archief Nijmegen, het Gelders Archief in Arnhem (voor advies en archiefstukken), Hetie Peterse en Katja Zee (Gemeente Nijmegen) en Femke Kurstjens (voor de lay-out en de foto's). Daarnaast natuurlijk ook dank aan de overige leden van het Frederik II-genootschap: dr. Ben Boersema, prof. Ben Crul en dr. Harry Jansen en aan Elly Roerdink voor haar niet aflatende steun en adviezen.
- 2 In de vierdelige reeks 'Plaatsen van herinnering' onder redactie van Wim Blockmans en Herman Pleij (Amsterdam 2007) staat een artikel van Sandra Langereis over Nijmegen, waarbij zij het Valkhofpark noemt als een van de meest authentieke *lieux de mémoire* van Nederland (pag. 102). Sandra Langereis heeft ook een boek geschreven over de afbraak van de burcht in het Valkhof in 1795: *Breken met het verleden. Herinneren en vergeten op het valkhof in de Bataafse revolutiejaren*, Nijmegen 2010.
- 3 Bewerkt en ontworpen door Femke Kurstjens.
- 4 *Heilig* is een verwijzing naar het sacrale karakter van het keizerschap; *Rooms* is een verwijzing naar het antieke Romeinse Rijk, eigenlijk als een voortzetting daarvan. Frederik Barbarossa was de eerste die de aanduiding *sacrum imperium (Romanorum)* (Heilige Roomse Rijk) gebruikte. Later is de toevoeging 'deutscher Nation' (der Duitse natie) opgenomen. Dat is echter geen verwijzing naar natiestaat in de moderne betekenis. De term stond voor de grote verzameling van staten en steden in het rijk en is pas in de 15e eeuw toegevoegd.
- 5 Het woord *palts* is afgeleid van het Latijnse woord *palacium (palatium)*, dat koninklijke residentie betekent. De stad Nijmegen is pas vanaf ongeveer 1250 ommuurd.
- 6 Deze donjon is met een tijdelijke steigerconstructie ter viering van het 2000-jarig bestaan van Nijmegen nagebouwd in de periode tussen juli 2005 en oktober 2006. Tijdens een referendum in maart 2006 gaf de Nijmeegse bevolking, met 60% van de uitgebrachte stemmen, aan dat de donjon in haar authentieke vorm herbouwd zou moeten worden (zie ook: <http://www.donjon.nu/>).
- 7 Sandra Langereis: 'Op de Nijmeegse Valkhofheuvel is het oppidum Batavorum platgebrand door oude Bataven, de palts van Karel de Grote verwoest door Noormannen, de romaanse Valkhofburcht afgebroken door nieuwe Bataven', in: W. Blockmans & H. Pleij, *Plaatsen van herinnering. Nederland van prehistorie tot Beeldenstorm*, Amsterdam 2007, pag. 107.
- 8 Zie ook: Peterse, H. en Verhoeven, D. e.a., (red.), *Het Valkhof. 2000 jaar geschiedenis*, Nijmegen 2014, pag. 117-119.
- 9 Spolia zijn buitgemaakte bouwmaterialen afkomstig uit een oudere cultuur die worden hergebruikt, al dan niet in hun oorspronkelijke functie. De huidige overblijfselen van de burcht staan bekend als rijksmonument nummer 31192.
- 10 Peterse, H. en Verhoeven, D, pag. 122-123.
- 11 G.Th.M. Lemmens (red.), *Het Valkhof te Nijmegen*. Nijmegen 1980, pag. 59.
- 12 Lemmens, pag. 65.
- 13 De letterlijke tekst in het Latijn luidt: "ANNO MILLENO P[OST] QUA[M] SAL[US] E[ST] DATA SECLIO CENTENO IUNCTO QUINQUAGENO QUOQ[UE] QUINTO CESAR IN ORBE SIT[US] FRIDERIC[US] PACIS AMICUS LAPSU[M] CONFRAC[TU]M VET[US] IN NICHILANTE REDACTU[M] ARTE NITORE PARI REPARAVIT OPUS NEOMAGI IULIUS IN PRIMO TAME[N] EXTITIT EIUS ORIGO IMPAR PACIFICO REPARATORI FRIDERICO"; De bouwinscriptie van Barbarossa vermeldt wel het jaar 1155, het jaar van zijn keizerskroning, maar de tekst zelf is vermoedelijk van latere datum. Rolf Funken dateert de tekst op basis van de gebruikte lettervormen aan het begin van de 13de eeuw. Rolf Funken, *Die Bauinschriften des Erzbistums Köln bis zum Auftreten der gotischen Majuskel*, Köln 1981 (pag. 155-158). Zie verder ook: M. Dongelmans, *Barbarossa, bouwheer van de Nijmeegse burcht* (uit: Valkhofnieuws 1982, pag. 4); Blockmans & Pleij, pag. 107; G.Th.M. Lemmens (red.), pag. 59; en: Paul van der Heijden, *20 eeuwen Nijmegen*, Nijmegen 2005, pag. 54; en: Sandra Langereis, *Breken met het verleden*, Nijmegen 2010, pag.46.
- 14 G.Th.M. Lemmens (red.), pag. 17; en: J. Kuys, *Politiek en bestuur* (in: Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad in Nederland, deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, Wormer 2005, pag. 241-242).
- 15 Museum Het Valkhof te Nijmegen (<http://www.museumhetvalkhof.nl/>).
- 16 P. Leupen en B. Thissen, *Bronnenboek van Nijmegen*, Nijmegen 1981, pag. 47 en 48; en: R.R. Post, *Nijmegen als Rijksstad* (in: Numaga 2, 1955, pag. 69-71).
- 17 B. Thissen, Het Nijmeegse burgeraanschap; in: *Het Valkhof te Nijmegen*, Nijmegen 1980, pag. 35 en 36.
- 18 Ibidem, pag. 49; en: P. Csendes, *Heinrich VI*, Darmstadt 1993, pag. 75.
- 19 P.M.M. Klep en B. Thissen, 'De economische en sociale ontwikkeling', pag. 57 en 86, en J. Kuys, 'Politiek en bestuur', pag. 241 en 242 (in: J. Kuys en H. Bots (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad in Nederland*, deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, Wormer 2005).
- 20 De naam Barbarossastraat is sinds 1895 bij raadsbesluit bevestigd. De Barbarossastraat is een van de straten die in

- S. 241 und 242 (in: J. Kuys und H. Bots (Hrg.) , Nijmegen. *Geschiedenis van de oudste stad in Nederland*, deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, Wormer 2005.
- 20 Der Name Barbarossastraat ist seit 1895 durch einen Ratbeschlúß bestätigt. Die Barbarossastraat ist eine der Straßen, die im September 1944 zum größten Teil in Rauch und Flammen aufgingen.
- 21 Bild: Willem Nabuurs (http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Nijmegen_-_Stadhuis_ _Beelden_Madonna_met_Kind_en_ _keizer_Frederik_Barbarossa_van_Albert_Termote.jpg) ; G.Th.M. Lemmens (Hrg), *Het Stadhuis van Nijmegen*, Nijmegen 1982, S. 35 und 61. S. auch: J. Brinkhoff, *Nijmegen in vertellingen*, Zaltbommel 1974, S. 45-48.
- 22 Im Mittelalter wurde im Allgemeinen die genaue Datumsangabe einer Geburt nicht sehr bewertet. Quellen aus jener Zeit mit Erwähnung davon wird man kaum finden. Sehe auch P. Csendes, S. 32-33.
- 23 Csendes, S. 30.
- 24 Fasa, Mamoun, und Ermete (u.A.) *Kaiser Friedrich II, (1194 – 1250). Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Bad Langensalza/Thüringen 2007, S. 195.Csendes S. 133 und [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Manesse_Heinrich_VI_\(HRR\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Manesse_Heinrich_VI_(HRR).jpg).
- 25 Csendes, S. 32. Friedrich V., der älteste Sohn von Friedrich I. Barbarossa, starb als 6jähriges Kind 1170, wodurch Heinrich VI. der Erste in der Linie warum Friedrich Barbarossa nachzufolgen.
- 26 Csendes. S. 33.
- 27 Der Burggraf "bewachte" und verwaltete den kaiserlichen Besitz in seiner Abwesenheit auf dem Valkhof.
- 28 G.Th.M. Lemmens, *De Commanderie van St. Jan*, Nijmegen 1974, S. 2 (Bild: Gemeentearchief Nijmegen/Regionaal Archief Nijmegen)
- 29 S.: *Het Valkhofnieuws* 1991, Jhrg 13, Nr 4, S 30.
- 30 In *Nijmeegse Biografieën* wie folgt umschrieben (S. 62-63); „Heinrich VI. (Nimwegen 1165 – Messina 28. September 1197), seit 1169 König und seit 1191 Kaiser des Heiligen Römischen Reiches, Sohn von Friedrich I Barbarossa und Beatrix von Burgund.
- 31 J. Kuys, "Nimwegen soll sich entscheiden: Kaiser Heinrich VI. oder König Heinrich (VII).“ (in: *Numaga*, Nijmeegse Katern, Jhrg 21, Ausgabe 1, S. 7).
- 32 Sein Name ist nicht ganz klar. Es beträfe hier Wilhelm Monachus, Richard van S. Germano oder Jordanus von Sizilien (Csendes S. 191. Für alle Beispiele Sehen Sie . u.a. Horst, S. 48-49; Stürner, *Teil 1*, S. 52; Csendes, S. 187-192. Auch der Ausruf von Jan van Brienne, dass Friedrich II. „der Sohn eines Schlächters“ wäre, kann in dem Licht dieser Grausamkeiten gesehen werden (Siehe Rader S. 58).
- 33 Siehe den Artikel von G. Althoff „Kaiser Heinrich VI.“, S. 143-145 (in: Werner Herberger und Florian Schuller (Hrg), *Staufen & Welfen. Zwei rivalisierende Dynastien im Hochmittelalter*, Regensburg 2009. Papst Innocentius III. nannte Heinrich VI. „der Wut des Nordwindes“).
- 34 "Furchterregend und schrecklich seinen Feinden", so charakterisierte Burchard von Ursberg damals den Kaiser (Csendes, S. 191); Siehe weiterhin den Artikel von Althoff der sich ausführlich auseinandersetzt mit dem ungerechten, negativen Ruf als Barbar.
- 35 Auch im *Bronnenboek van Nijmegen* (eerste eeuw na Chr. -1247) [Übersetzt:Quellenbuch von Nimwegen (erstes Jahrhundert bis 1247)] von P. Leupen und B. Thissen gibt keinen einzigen Verweis.
- 36 H. Houben, *Kaiser Friedrich II. (1194 – 1250). Herrscher, Mensch und Mythos*, Stuttgart 2008, S 111-112. Dort steht u.a., dass der Mythos, dass er sechs Sprachen sprechen würde stammt von Ricordano Malispini um 1282, geraume Zeit nach dem Tod von Friedrich II..
- 37 S. <http://www.international.unina.it> und auch <http://.international.unina.it/contenuto.php?id>.
- 38 http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Frederick_II_and_eagle.jpg; *De Arte Venandi cum Avibus* ("Die Kunst des Jagens mit Vögeln) ist eine illuminierte lateinische Handschrift aus dem 13. Jahrhundert von Friedrich II.. Das Original ist verloren gegangen bei der Belagerung Parmas im Jahre 1248. Eine Kopie, die sein Sohn Manfred von dem zweispaltigen 111 Folia pergamenten Kodex hat anfertigen lassen, befindet sich in der Bücherei des Vatikans. Diese Handschrift über die Falknerei enthält deutlich markierte markierte Zufügungen von der Hand Manfreds und mehr als 900 Abbildungen mehrerer Vögel, die durch detaillierter Wiedergabe, bis ins Gefieder, als wesentlicher Teil des Buches betrachtet werden. Und: <http://hubert-herald.nl/INHOUDE.htm>.
- 39 C.Verhoeven, *Valk&Hof. Over de geschiedenis van de valkerij*, Nijmegen 2007, S. 45.
- 40 Der Grund, warum (VII.) zwischen Klammern steht, hat mit dem Fortnehmen des Königswürde durch Friedrich II. zu tun, während dessen Regierung er König war. Diese „Rangnummer“ ist zunächst übergangen auf Heinrich, der seit 1308 König von Deutschland war und seit 1312 Kaiser des Heiligen Römischen Reiches. Später wurde die Nummer nachträglich, als eine Art Rehabilitation, wieder seinem Namen zugefügt. Die deutsche Geschichte kennt somit einen König Heinrich (VII.) und einen Kaiser Heinrich VII. (S. auch: J. Kuys, „Nijmegen moet kiezen: keizer Hendrik VI of koning Hendrik (VII)“, *Numaga*, jrg. 21, nr. 1, feb. 2007, S. 6.

- september 1944 voor een groot deel in vlammen op ging.
- 21 Foto: Willem Nabuurs (http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Nijmegen_-_Stadhuis_-_Beelden_Madonna_met_Kind_en_keizer_Frederik_Barbarossa_van_Albert_Termote.jpg); G.Th.M. Lemmens (red.), *Het stadhuis van Nijmegen*, Nijmegen 1982, pag. 35 en 61. Zie ook: J. Brinkhoff, *Nijmegen in vertellingen*, Zaltbommel 1974, pag. 45-48.
 - 22 In de middeleeuwen werd in het algemeen niet veel waarde gehecht aan de exacte datum van een geboorte. Bronnen uit die tijd met vermelding daarvan zal men dan ook niet of nauwelijks tegenkomen. Zie ook P. Csendes, pag. 32-33.
 - 23 Csendes, pag. 30.
 - 24 Fasa, Mamoun en Ermete (e.a.), *Kaiser Friedrich II. 1194-1250. Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Bad Langensalza/Thüringen 2007, pag. 195; Csendes, pag. 133 en [http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Manesse_Heinrich_VI_\(HRR\).jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Codex_Manesse_Heinrich_VI_(HRR).jpg)
 - 25 Csendes, pag. 32. Frederik V, de oudste zoon van Frederik I Barbarossa, stierf als 6-jarig kind in 1170 waardoor Hendrik VI de eerste in lijn was om Frederik Barbarossa op te volgen.
 - 26 Csendes, pag. 33.
 - 27 De burggraaf 'bewaakte' en beheerde de keizerlijke bezittingen op het Valkhof in zijn afwezigheid.
 - 28 G.Th.M. Lemmens, *De Commanderie van St. Jan*, Nijmegen 1974, pag. 2 (foto Gemeentearchief Nijmegen / Regionaal Archief Nijmegen).
 - 29 Zie: het Valkhofnieuws 1991, jrg. 13, nr. 4, pag. 30.
 - 30 In *Nijmeegse biografieën* 2006 als volgt omschreven (pag. 62-63): "Hendrik VI (Nijmegen november 1165 – Messina 28 september 1197), vanaf 1169 Rooms-koning en vanaf 1191 keizer van het Heilige Roomse Rijk, zoon van Frederik I Barbarossa en Beatrix I van Bourgondië."
 - 31 J. Kuys, 'Nijmegen moet kiezen: keizer Hendrik VI of koning Hendrik (VII)' (in: *Numaga*. Nijmeegs katern, jrg. 21, feb. 2007, uitgave 1, pag. 7).
 - 32 Zijn naam is onduidelijk. Het zou gaan om Wilhelmus Monachus, Richard van S. Germano of Jordanus van Sicilië (Csendes, pag. 191). Voor alle voorbeelden, zie o.a. Horst, pag. 19; Heinisch (red.), pag. 235; Van Cleve, pag. 24; Jericke, pag. 71; Benoist-Méchin, pag. 34-36; Görich, pag. 77; Oster, pag. 48-49; Stürner, *Teil 1*, pag. 52; Csendes, pag. 187-192. Ook de uitroep van Jan van Brienne dat Frederik II de 'zoon van een slager' zou zijn, kan in het licht van deze extreme gruwelijkheden gezien worden (zie: Rader, pag. 58).
 - 33 Zie het artikel van G. Althoff 'Kaiser Heinrich VI.', pag. 143-155 (in: Werner Herberger en Florian Schuller (red.), *Staufen & Welfen. Zwei rivalisierende Dynastien im Hochmittelalter*, Regensburg 2009. Paus Innocentius III noemde Hendrik VI. 'de woede van de noordenwind').
 - 34 "*Furchterregend und schrecklich seinen Feinden*", zo karakteriseerde Burchard van Ursberg toentertijd de keizer (Csendes, pag. 191); zie verder het artikel van Althoff dat uitgebreid ingaat op zijn ontorechte negatieve imago als barbaar.
 - 35 Ook in het *Bronnenboek van Nijmegen* (eerste eeuw na Chr. – 1247 van P. Leupen en B. Thissen) staat hierover geen enkele verwijzing.
 - 36 H. Houben, *Kaiser Friedrich II. (1194-1250). Herrscher, Mensch und Mythos*, Stuttgart 2008, pag. 111-112. Daarin staat o.a. dat de mythe dat hij zes talen zou spreken afkomstig is van Ricordano Malispini rond 1282, geruime tijd na de dood van Frederik II.
 - 37 Zie <http://www.international.unina.it/> en ook http://www.international.unina.it/contenuto.php?id_group=6&id_pag=12
 - 38 http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Frederick_II_and_eagle.jpg; *De Arte Venandi cum Avibus* ("De kunst van het jagen met vogels") is een 13e-eeuws geillumineerd Latijns manuscript geschreven door Frederik II. Het originele exemplaar is verloren gegaan bij de belegering van Parma in 1248. Een kopie die zijn zoon Manfred van de twee koloms 111 folia perkamenten codex had laten maken bevindt zich in de bibliotheek van het Vaticaan. Dit manuscript over de valkerij bevat duidelijk gemarkeerde toevoegingen van de hand van Manfred en meer dan 900 afbeeldingen van verschillende vogels die door de gedetailleerde weergave, tot in de pluimage aan toe, worden beschouwd als een essentieel onderdeel van het boek. En: <http://hubert-herald.nl/INHOUD.htm>
 - 39 C. Verhoeven, *Valk&Hof. Over de geschiedenis van de valkerij*, Nijmegen 2007, pag. 45.
 - 40 De reden waarom (VII) tussen haakjes staat heeft te maken met het ontnemen van het koningschap door Frederik II, onder wiens bewind hij koning was. Dit 'rangnummer' is vervolgens overgegaan op de Hendrik die vanaf 1308 koning van Duitsland was en vanaf 1312 keizer van het Heilige Roomse Rijk. Later werd het nummer alsnog, als een soort eerherstel, weer toegevoegd aan zijn naam waardoor de Duitse geschiedenis een koning Hendrik (VII) en een keizer Hendrik VII kent (zie ook: J. Kuys, 'Nijmegen moet kiezen: keizer Hendrik VI of koning Hendrik (VII)', *Numaga*, jrg. 21, nr. 1, feb. 2007, pag. 6).
 - 41 C. Hillen, W. Stürner, P. Thorau, *Der Staufer Heinrich (VII). Ein König im Schatten seines kaiserlichen Vaters. Der Staufer Heinrich VII*, Göppingen 2001, pag. 17.
 - 42 Volgens Vincenzo Napolillo is Hendrik (VII) niet de afgrond ingereden. Deze legende is het gevolg van een verkeerde vertaling. De latijnse zin '*cadens infirmatus obiit*', dat wil zeggen 'overleden aan een dodelijke ziekte' is foutief vertaald

- 41 C. Hillen, W. Stürner, P. Thorau, *Der Staufer Heinrich (VII). Ein König im Schatten seines kaiserlichen Vaters. Der Staufer Heinrich VII.*, Göttingen 2001, S. 17.
- 42 Nach Vincenzo Napolillo ist Heinrich (VII.) nicht in den Abgrund geritten. Diese Legende ist die Folge einer falschen Übersetzung. Der lateinische Satz „cadens infirmos obiit“, das heißt „gestorben an einer tödlichen Krankheit“ ist fälscherweise übersetzt worden als „mit dem Pferd gefallen“ und auch so interpretiert als sich selber tödend. Es handelte sich dabei, nach dem Schreiber, in Wirklichkeit um eine „*malattia infausta*“, eine verhängnisvolle Krankheit.
- 43 Dank W. Stürner, der mich in einer Mail vom 23. Dezember 2011 darauf hinwies. S. auch: W. Stürner, S. 296-309; „... die väterliche Befehle mißachtet, die Fürsten aber vielfach und unerträglich bedrückt und beleidigt.“ S. 303 und 308. S. auch David Abulafia, *Frederick II. A medieval Emperor*, Oxford 1988, S. 230 („Whereas Frederick had always shown deep suspicion of the political aspirations of the non-imperial towns in Germany, Henry and his advisers saw in the cities a new source of support for a government that was increasingly in need of defenders. The lower Rhine towns, such as Nijmegen, received royal privileges. More seriously, the claims to authority of the prelates and lay princes, based in the case on Frederick's *Constitutio in favorem principum ecclesiasticorum*, were now undermined. The lay princes, too, found their standing weakened when the towns under their authority received royal grants during the princes' absence in Italy and on crusade. If these were the rewards one received for helping the emperor, then Frederick must be made aware of the urgent need to restrain his son“).
- 44 G.Th.M. Lemmens (Hrg.) S. 18-21.
- 45 G.Th.M. Lemmens (Hrsg.) S. 22 ((Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Inv. Nr. Abtei Camp Nr. 59).
- 46 P. Klep und B. Thissen, *De economische en sociale ontwikkeling* (in: J. Kuys und H. Bots (Hrsg.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad in Nederland*, Deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, Wormer 2005, S. 114).
- 47 Heinrich (VII.) (1211-1242), römisch-deutscher König und König von Sizilien. Abb. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/84/Jindra7.jpg>.
- 48 Lemmens (Hrsg.), *Het stadhuis van Nijmegen*, Nimwegen 1982, S. 95.
- 49 G. Pikkemaat, *Geschiedenis van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1988, S. 38. Er spricht jedoch versehentlich vom Kaiser.
- 50 <http://www.gaypnt.demon.nl/straatnamen/K.html#Koning%20Hendriklein>
- 51 <http://www.gaypnt.demon.nl/straatnamen/H.html#Hendrikhof>; zie ook J. Kuys, pag. 6 en J. Kuys en H. Bots, pag. 247.
- 52 Ich danke Paul van der Zee für die Auskünfte, die er mir gegeben hat bezüglich der nimwegener Münzen in bezug auf die Staufer. Er hat darüber in Buchform und im Internet publiziert (S.:<http://oude-aandelen.nl/nijmegenmunt/index.html> und <http://www.oude-aandelen.nl/nijmegenmunt/koningen.htm>
- 53 F. Berger, „*Münzprägung und Münzpolitik Kaiser Friedrichs II.*“ (in: M. Fransma & K. Ermete, *Kaiser Friedrich II. 1194-1250. Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Mainz am Rhein 2007, S. 208-217).
- 54 M. Van Rey, *Einführung in die rheinische Münzgeschichte des Mittelalters*, Mönchengladbach 1983, S. 110.
- 55 P. Klep und B. Thissen, S. 90; und F. Berger: S. 210.
- 56 P. Van der Zee, *Munten catalogus Nijmegen*, Nimwegen 2010, S. 27. In einer Mailauswechslung fügt Herr van der Zee noch daran zu: „Das Problem aus der Stauferzeit ist, dass es keine geschriebene Quellen gibt. Alles ist also mutmaßen. Die Münzen auf meiner Webseite sind, meiner Meinung nach, in Nimwegen hergestellt. (Mail vom 4. Oktober 2011).
- 57 JMP (*Jaarboek voor Munt- en Penningkunde*) 1980, Nummer 53 var. Hohenst. 1099 var.;; Van Gelder type A; en: E. van Gelder, S. 49
- 58 Die Zuteilung durch das Museum beruht auf den Münzmerkmalen der staufischen Kaiser in Zusammenhang mit der Tatsache, dass man damals in Nimwegen Münzen prägte.
- 59 Van Gelder type B, dV 5. Etwa 0,55 Gramm, und H. Enno van Gelder, S. 49.
- 60 Gewicht etwa 0,55 – 0,62 Gr., Van Gelder type C2, dV 6. vdCh 1=1. Es gibt eine Meinungsverschiedenheit zwischen Van der Chijs und Van Gelder.
- 61 Gewicht etwa 0,55 Gr.; Van Gelder D1, dV 7-11. Dieser Typus kommt am häufigsten vor. Dazugehöriger halber Pfennig 0,25 Gr., und: H. Enno van Gelder, S. 50.
- 62 Gewicht etwa 0,55 Gr.; Van Gelder type C1, dV 1-4; etwa 1225. Hier abgebildet: der halbe Pfennig oder Oobool.
- 63 Römischer-König war ein Titel, der zwischen 1125 und 1806 benutzt wurde für einen gewählten König des Heiligen Römischen Reiches. Wilhelm II. war vom Kölner Erzbischof 1248 in Aachen zum Römischen-König gekrönt, wodurch er Kaiserkandidat wurde des Heiligen Römischen Reiches. Er lebt vor allem in der Erinnerung als unglücklicher König, der während seines Feldzuges gegen die Westfriesen 1256 bei Hoogwoud durchs Eis durchbrach und aussichtslos von den Westfriesen in die Pfanne gehauen wurde, unwissend der Tatsache, dass es der König selber war.
- 64 P.O van der Chijs, *De munten der voormalige graven en hertogen van Gelderland, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend*, Haarlem 1852, S. 15 (die Gedenkmünze ist eine Mutmaßung/Analyse von Van der Chijs); und: F. Berger (S. 210-211).
- 65 P. Van der Zee (S. 31) und P.O. van der Chijs, (S. 16-17). Van der Chijs spricht von „eenen arend“, womit wahrscheinlich

- als 'met het paard gevallen' en aldus geïnterpreteerd als zichzelf dodend. Het ging, aldus de schrijver, in werkelijkheid om een '*malattia infausta*', een noodlottige, fatale ziekte (zie <http://ospitiweb.indire.it/~csrcoo04/napolillo/enrico.htm>). Bij onderzoek van zijn gebeente bleek dat hij leed aan lepra (volgens Gino Fornaciari, paleopatholoog aan de universiteit van Pisa; <http://www.paleopatologia.it/articoli/aticolo.php?recordID=95>). Hendrik (VII) ligt begraven in de dom van Cosenza.
- 43 Met dank aan W. Stürner die mij in een mail van 23 dec. 2011 hierop wees. Zie ook: W. Stürner, pag. 296-309; "...die väterliche Befehle mißachtet, die Fürsten aber vielfach und unerträglich bedrückt und beleidigt.", pag. 303 en 308. Zie verder ook David Abulafia, *Frederick II. A medieval Emperor*, Oxford 1988, pag. 230 ("Whereas Frederick had always shown deep suspicion of the political aspirations of the non-imperial towns in Germany, Henry and his advisers saw in the cities a new source of support for a government that was increasingly in need of defenders. The lower Rhine towns, such as Nijmegen, received royal privileges. More seriously, the claims to authority of the prelates and lay princes, based in the former case on Frederick's *Constitutio in favorem principum ecclesiasticorum*, were now undermined. The lay princes, too, found their standing weakened when the towns under their authority received royal grants during the princes' absence in Italy and on crusade. If these were the rewards one received for helping the emperor, then Frederick must be made aware of the urgent need to restrain his son.").
- 44 G.Th.M. Lemmens (red.), pag. 18-21.
- 45 G.Th.M. Lemmens (red.), pag. 22 (Hauptstaatsarchiv Dusseldorf, Inv. Nr. Abtei Camp nr. 59).
- 46 P. Klep en B. Thissen, *De economische en sociale ontwikkeling* (in: J. Kuys en H. Bots (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad in Nederland*, deel 2: Middeleeuwen en Nieuwe Tijd, Wormer 2005, pag. 114).
- 47 Hendrik (VII) (1211-1242), rooms-Duits koning en koning van Sicilië. Afb. <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/84/Jindra7.jpg>
- 48 Lemmens (red.), *Het Stadhuis van Nijmegen*, Nijmegen 1982, pag. 95.
- 49 G. Pikkemaat, *Geschiedenis van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1988, pag. 38. Hij heeft het echter abusievelijk over de keizer.
- 50 <http://www.gaypnt.demon.nl/straatnamen/K.html#KoningHendrikplein>
- 51 <http://www.gaypnt.demon.nl/straatnamen/H.html#Hendrikhof>; zie ook J. Kuys, pag. 6 en J. Kuys en H. Bots, pag. 247.
- 52 Met dank aan Paul van der Zee voor de informatie die hij mij gegeven heeft over de Nijmeegse munten in relatie tot de Hohenstaufen. Hij heeft hierover gepubliceerd in boekvorm en op internet (zie: <http://www.oude-aandelen.nl/nijmegenmunt/index.html> en <http://www.oude-aandelen.nl/nijmegenmunt/koningen.htm>). Zie verder ook: H. Enno van Gelder, 'De koninklijke munt te Nijmegen tot 1248' (in: Lemmens (red.), *Het Valkhof te Nijmegen*, pag. 49 en 50).
- 53 F. Berger, *Münzprägung und Münzpolitik Kaiser Friedrichs II.* (in: M. Fansa & K. Ermete, *Kaiser Friedrich II. 1194-1250. Welt und Kultur des Mittelmeerraums*, Thüringen 2007, pag. 208-217).
- 54 M. van Rey, *Einführung in die rheinische Münzgeschichte des Mittelalters*, Mönchengladbach 1983, pag. 110.
- 55 P. Klep en B. Thissen, pag. 90; en: F. Berger: pag. 210.
- 56 P. van der Zee, *Munten catalogus Nijmegen*, Nijmegen 2010, pag. 27. In een mailwisseling voegt de heer Van der Zee nog aan toe: "Het probleem uit de staufentijd is dat er geen geschreven bronnen zijn. Alles is dus gissen. De munten die op mijn website staan zijn naar mijn mening in Nijmegen gemaakt." (mail van 4 okt. 2011)
- 57 JMP (Jaarboek voor Munt- en Penningkunde) 1980, nummer 53 var. Hohenst. 1099 var.; Van Gelder type A; en: H. Enno van Gelder, pag. 49.
- 58 De toeschrijving door het museum is gebaseerd op de muntkenmerken van de Staufische keizers in combinatie met het feit dat er toen in Nijmegen gemunt werd en waarschijnlijk de vindplaats in Nijmegen of omgeving was.
- 59 Van Gelder type B, dV 5. Ca. 0,55 gram; en: H. Enno van Gelder, pag. 49.
- 60 Gewicht Ca. 0,55 -0,62 gram, Van Gelder type C2, dV 6. vdCh 1-1. Over de determinatie is verschil van mening tussen Van der Chijs en Van Gelder.
- 61 Gewicht Ca. 0,55 gram; Van Gelder D1, dV 7-11 Dit type komt het meest voor. Bijbehorende halve penning 0,25 gram, en: H. Enno van Gelder, pag. 50.
- 62 Gewicht Ca. 0,55 gram; Van Gelder type C1. dV 1-4; ca. 1225. Hier afgebeeld de halve penning of obool.
- 63 Rooms-koning was een titel die tussen 1125 en 1806 gebruikt werd voor een gekozen koning van het Heilige Roomse Rijk. Willem II was door de aartsbisschop van Keulen in 1248 in Aken tot rooms-koning gekroond, waarmee hij kandi-daat werd voor het keizerschap van het Heilige Roomse Rijk. Hij leeft vooral voort in de herinnering als de onfortuinlijke koning die in zijn veldtocht tegen de Westfriezen in 1256 bij Hoogwoud door het ijs zakte en kansloos door de Westfriezen in moottes werd gehakt, niet wetende dat het de koning zelf betrof.
- 64 P.O. van der Chijs, *De munten der voormalige graven en hertogen van Gelderland, van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend*, Haarlem 1852, pag. 15 (de gedenkmuut is een vermoeden/analyse van Van der Chijs); en: F. Berger (pag. 210-211).
- 65 P. van der Zee (pag. 31) en P.O. van der Chijs, (pag. 16-17). Van der Chijs heeft het over 'eenen arend', waarmee hij waarschijnlijk de adelaar bedoeld.
- 66 http://www2.nijmegen.nl/content/249945/het_wapen_van_nijmegen

- einen Adler gemeint ist.
- 66 http://www2.nijmegen.nl/content/249945/het_wapen_van_nijmegen
 - 67 Im Niederländischen kennt man die Begriffe „adelaar“ (Adler), „arend“ (Adler) und „valk“ (Falke). Der Gebrauch dieser Begriffe ist oft nicht klar. Der Begriff „adelaar“ weist meistens auf das Kunstbild (Symbolik) hin und „arend“ weist auf den lebendigen Vogel hin. Der Adler (arend) ist größer als der Falke und deshalb weniger für die Jagd geeignet. Das Körpergewicht von mehr als 6 Kilo auf den Arm ist für die Jagd zu anstrengend. Auch die Kraft der Fänge, die die Beute sofort töten, ist viel größer als die eines Falken, wodurch es auch gefährlicher ist einen Adler auf dem Arm zu tragen.
 - 68 J. Van Laarhoven, *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen 1992, S. 121. S. Auch J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie* (1987, Kapitel 567) und J. Hall, *Hall's Iconografisch handboek. Onderwerpen en motieven in de beeldende kunst* (Leiden 1992). Der Adler ist auch das Symbol Christi, weil er als einziges Geschöpf im Stande ist, in den Glut der Sonne zu starren und geradewegs dorthin zu fliegen, wie Christus, während seiner Himmelfahrt geradewegs zu dem Licht ging.
 - 69 S. Auch den Artikel von J. Römer, *Der Adler als Symbol Karls des Großen? Ein Blick in bisher unbeachtete Quellen* (in: F.-R. Erkens (Hrsg), *Karl der Große und das Erbe der Kulturen*, Berlin 2001, S. 185-193). Diese Geschichte ist 978 zum ersten Mal von Richer (Richeri historianum) aufgeschrieben, aber der Autor zweifelt an der Zuverlässigkeit der Quelle und schließt, dass der Adler als Symbol Karls des Großen nicht zu beweisen ist, stärker noch, dass es zweifelhaft ist ob es überhaupt einen Zusammenhang gibt zwischen dem Adler als Symbol und Karl dem Großen. Sollte in der karolingischen Zeit die Rede gewesen sein von Hinweisen auf Adler, dann haben sie eher einen Zusammenhang mit dem Symbol der Evangelisten, als mit einem Hinweis Karls des Großen mit dem römischen Legionsadler (S. 192).
 - 70 F. Gall, *Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft*, Wien 1977, S. 39-40. In der Zeit Karls des Großen kann noch gesprochen werden von Heraldik. Das ist erst einigermaßen der Fall seit dem 12./13. Jahrhundert.
 - 71 Für den Griff, S. <http://www.stupormundi.it/stemmi.html>; für den Krönungsmantel, S. A. Wiczorek, B. Schneidmüller, S. Weinfürter, *Die Staufer und Italien* (Band 2), Mannheim 2010, S. 266, 2667 und 268.
 - 72 S. auch: M. Giese, „Der Adler als kaiserliches Symbol in staufischer Zeit“, in: S. Burkhardt (u.a.), *Staufisches Kaisertum im 12. Jahrhundert. Konzepte – Netzwerke – Politische Praxis*, Regensburg 2010, S. 323-360.
 - 73 Das prägnanteste Beispiel dessen ist wohl der Adler aus Metall, der von Kaiser Otto IV. benutzt wurde, und womit er sein Heer führte während der Schlacht um Bouvines 1214. Nachdem er die Schlacht verloren hatte, wurde der beschädigte Adler repariert und von Philip II. von Frankreich, genannt August, als Trophäe an Friedrich II. geschickt, womit er seine kaiserliche Ansprüche nachdruck verleihen konnte (S.: G. Duby, *De zondag van Bouvines. 27 juli 1214: De oorlog in de middeleeuwen*, Amsterdam 1988, S. 209; Fragment aus De Philippis.
 - 74 <https://antimoderneaktion.wordpress.com> ; ebendort; „Doppeladler: Wappen Friedrichs II. v. Hohenstaufen. Enkel Barbarossas. Thronfolger von Heinrich VI.. Erbe des Normannenreiches in Süditalien. Kaiser des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation.“
 - 75 S. Z.B. auch Abb. 7. Obschon diese Abb. erst um 1300 hergestellt worden ist, wird Heinrich VI. häufig mit Doppeladler abgebildet.
 - 76 http://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Hohenstaufen und https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b1/Hohenstaufen_emperor_arms.svg. Die Abbildungen haben keinen historischen Anspruch, dienen nur zur Veranschaulichung heraldischer Interpretationen.
 - 77 S. den Artikel von G. Tassinari: *Cenni sullo stemma della casa reale di Svevia (Hohenstaufen) di Federico II e della casa reale di Sicilia* (2002, zu finden unter <http://www.stupormundi.it/stemmi.html>) und eine ausführliche, verbesserte Version: G. Tassinari, *Cenni riflessioni sulle insegne degli Hohenstaufen* (in: Nobiltà, Tijdschrift voor Heraldiek, Genealogie, Ridderorden, Jahrgang XIV, Mai-August 2007, no. 78-79, S. 577-622). Mit Herrn Tassinari hatte ich einen intensiven E-mailverkehr und ich bin ihm dankbar für die vielen Beratungen.
 - 78 E. Schubert, *König und Reich. Studien zur spätmittelalterlichen deutschen Verfassungsgeschichte*, Göttingen 1979, S. 97-99 und 360-361 und http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Roomse_Rijk
 - 79 Zitat aus einer Mailaustausch mit W. Stürner vom 23. Dezember 2011. Nach Kornemann haben byzantinische Kaiser kaum Doppeladler geführt vor 1330 (Kornemann, S. 61 und 63).
 - 80 Tassinari, *Cenni riflessioni sulle insegne degli Hohenstaufen* (S. 621). Er befasst sich in seinem Artikel ausführlich mit dieser Auseinandersetzung. Und weiterhin sind die nachfolgenden Autoren über Doppeladler von großer Bedeutung: C. Bleisteiner, J. Deér, G. Gerola, E. Gritzner, F.-H. Hye und E. Kornemann.
 - 81 <http://www.ngw.nl> und <http://www.ngw.nl/heralrywiki/index.php?title=Nijmegen>
 - 82 J.B. Bronsema, „Wapen, stadskleuren en vlag van Nijmegen“, in *Numaga*, Jahrgang 19, Nr. 3, Oktober 1972, S. 94. Ich danke Jakob Bronsema für die Auskünfte, die er zur Verfügung gestellt hat.
 - 83 S. Lewis, *The Art of Mathew Paris in the Chronica Majora*, Scolar Press in collaboration with Corpus Christi College, Cam-

- 67 De benaming van adelaar, arend en valk is vaak verwarrend. Een adelaar verwijst in de regel naar het kunstbeeld (symboliek) en de arend naar de levende vogel. Bovendien is het woord adelaar het Duitse woord voor arend. De arend op zijn beurt is weer groter dan een valk en daardoor minder geschikt voor de jacht. Een lichaamsgewicht van meer dan 6 kilo op een arm is voor de jacht te vermoeiend. Ook de kracht van de klauwen, die de buit direct doden, is veel groter dan die van een valk, waardoor het ook gevaarlijk is een adelaar op een arm te dragen.
- 68 J. van Laarhoven, De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie, Nijmegen 1992, pag. 121. Zie daarnaast ook J.J.M. Timmers, Christelijke symboliek en iconografie (1987, hoofdstuk 567) en J. Hall, Hall's Iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst (Leiden 1992). De adelaar is ook het symbool van Christus omdat hij als enige schepsel in staat is in de gloed van de zon te staren en er recht naartoe te vliegen net zoals Christus, bij zijn hemelvaart, recht omhoog naar het licht ging. Verder is hij het symbool van de evangelist Johannes als de bringer van het Woord en van de op de kerk neerdalende genade van de geest. In het kader van de hier behandelde heraldiek speelt deze symboliek echter nauwelijks een rol. De tweekoppige adelaar komt al voor het eerst voor in het oude Babylonië, waar het een louter religieuze en sekteachtige achtergrond had (Kornemann, Adler und Doppeladler im Wappen des altes Reiches. Zur Vorgeschichte des Doppeladlers, Stuttgart 1940, pag.67).
- 69 Zie ook het artikel van J. Römer, Der Adler als Symbol Karls des Großen? Ein Blick in bisher unbeachtete Quellen (in: F.-R. Erkens (red.), Karl der Große und das Erbe der Kulturen, Berlin 2001, pag. 185-193). Dit verhaal is voor het eerst opgetekend in het jaar 978 door Richer (Richeri historianum), maar de auteur twijfelt aan de betrouwbaarheid van de bron en komt tot de conclusie dat de adelaar als symbool van Karel de Grote niet te bewijzen valt, sterker nog dat het te betwijfelen valt of er überhaupt een verband bestaat tussen de adelaar als symbool en Karel de Grote. Mocht er in de Karolingische tijd sprake zijn geweest van verwijzingen naar adelaars, dan hebben die eerder een relatie met het symbool van de evangelisten, dan met een verwijzing van Karel de Grote met de Romeinse legioensadelaar (pag. 192).
- 70 F. Gall, Österreichische Wappenkunde. Handbuch der Wappenwissenschaft, Wenen 1977, pag. 39-40. In de tijd van Karel de Grote kan echter nog niet gesproken worden van heraldiek. Daarvan is pas enigermate sprake vanaf de twaalfde/dertiende eeuw.
- 71 Voor het gevest, zie <http://www.stupormundi.it/stemmi.html>; voor de kroningsmantel, zie A. Wiczorek, B. Schneidmüller, S. Weinfürter, *Die Staufer und Italien* (Band 2), Mannheim 2010, pag. 266, 267 en 268.
- 72 Zie ook: M. Giese, 'Der Adler als kaiserliches Symbol in staufischer Zeit', in: S. Burkhardt (e.a. red.), *Staufisches Kaisertum im 12. Jahrhundert. Konzepte – Netzwerke – Politische Praxis*, Regensburg 2010, pag. 323-360.
- 73 Het meest pregnante voorbeeld hiervan is wel de metalen adelaar die gebruikt werd door keizer Otto IV waarmee hij zijn leger aanvoerde tijdens de Slag om Bouvines in 1214. Nadat hij die slag verloren had, werd de beschadigde adelaar gerepareerd en door Filips II van Frankrijk, bijgenaamd Augustus, als trofee opgestuurd naar Frederik II, waarmee deze zijn keizerlijke aanspraken kracht kon bijzetten (zie: G. Duby, *De zondag van Bouvines. 27 juli 1214: De oorlog in de middeleeuwen*, Amsterdam 1988, pag. 209; fragment uit De Philippis, *Oeuvres de Rigord et de Guillaume le Breton*, deel II, Parijs (Soc. Hist. Fr.), 1885, Zang XII, vers 18-50).
- 74 <https://antimoderneaktion.wordpress.com/2015/03/06/doppeladler/>; aldaar: "Doppeladler: Wappen Friedrichs II. v. Hohenstaufen, Enkel Barbarossas. Thronfolger von Heinrich VI., Erbe des Normannenreiches in Süditalien. Kaiser des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation."
- 75 Zie bijvoorbeeld ook afbeelding 7. Hoewel deze afbeelding pas rond 1300 is gemaakt, wordt Hendrik VI veelvuldig met een eenkoppige adelaar afgebeeld.
- 76 http://en.wikipedia.org/wiki/House_of_Hohenstaufen en <http://www.stupormundi.it/stemmi.html>. De afbeeldingen hebben geen historische pretentie, maar dienen slechts ter illustratie van heraldische interpretaties.
- 77 Zie het artikel van G. Tassinari: *Cenni sullo stemma della casa reale di Svevia (Hohenstaufen) di Federico II e della casa reale di Sicilia* (2002, terug te vinden op <http://www.stupormundi.it/stemmi.html>) en een uitgebreide, verbeterde versie: G. Tassinari, *Cenni rfflessioni sulle insigne degli Hohenstaufen* (in: Nobilità, Tijdschrift voor Heraldiek, Genealogie, Ridderorden, jrg. XIV, Mei-Augustus 2007, no. 78-79, pag. 577-622.). Met de heer Tassinari heb ik intensief mailcontact gehad en ik ben hem dankbaar voor de vele adviezen die hij mij gegeven heeft.
- 78 E. Schubert, *König und Reich. Studien zur spätmittelalterlichen deutschen Verfassungsgeschichte*, Göttingen 1979, pag. 97-99 en 360-361 en: http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_Roomse_Rijk
- 79 Citaat (vertaald) uit een mailwisseling met W. Stürner van 23 dec. 2011. Volgens Kornemann hebben Byzantijnse keizers nauwelijks tweekoppige adelaars gevoerd voor 1348 en al helemaal niet voor 1330 (Kornemann, pag. 61 en 63).
- 80 Tassinari, *Cenni rfflessioni sulle insigne degli Hohenstaufen* (pag. 621). Hij gaat in zijn artikel uitgebreid in op deze discussie. En verder zijn de volgende auteurs over tweekoppige adelaars van groot belang: C. Bleisteiner, J. Deér, G. Gerola, E. Gritzner, F.-H. Hye en E. Kornemann.
- 81 <http://www.ngw.nl/> en <http://www.ngw.nl/heraldrywiki/index.php?title=Nijmegen>
- 82 J. B. Bronsema, 'Wapen, stadskleuren en vlag van Nijmegen', in: *Numaga*, jrg. 19, nr. 3, okt. 1972, pag. 94. Met dank aan Jakob Bronsema voor de informatie die hij in woord en geschrift ter beschikking heeft gesteld.
- 83 S. Lewis, *The Art of Matthew Paris in the Chronica Majora*, Sclor Press in collaboration with Corpus Christi College, Cambridge 1987, pag. 268.

- bridge 1987, S. 268.
- 84 Matthaues Parisiensis, *Chronica Maiora* (Aus: Manoun Fasa und Karmen Ermete (u.a.), S 84.
- 85 Bleisteiner, *Der Doppeladler von Kaiser uns Reich im Mittelalter. Imagination und Realität*, S. 13 und 14. Bleisteiner ist Historiker und heraldischer Sachverständiger.
- 86 Eigene Zusammenstellung (auf Grund von Bleisteiner, S. 15).
- 87 Auch H. Houben tappt im Dunkeln über den Doppeladler bei Mathew Paris: „Zur Frage des doppelköpfigen Adlers kann ich Ihnen leider auch nicht weiterhelfen. Alle mir bekannten heraldischen deutschen Reichsadler haben nur einen Kopf. Merkwürdig ist, dass im Wappenschild in der Chronik des Matthäus von Paris der Reichsadler mit zwei Köpfen dargestellt ist. Wie das zu erklären ist, weiß ich nicht.“ (E-Mail vom 19. November 2011).
- 88 Dank an Suzanne Lewis, emeritierter Professor Kunstgeschichte an der Stanford University (Kalifornien) und Autorin des Buches *The Art of Matthew Paris in the Chronica Majora* (E-Mail vom 7. Februar 2012).
- 89 S. Auch Kornemaan, S. 65 und 66: „Unter ihm (Friedrich II., H.K.) gehen Doppeladler und Adler nebeneinander her, mit dem Grundgedanken, jenen für das Westost-Mittelmeerreich zu reservieren, während des deutsche Königtum dem Adler behalten sollte.“ (Sehe auch Gerola, S. 28).
- 90 Ibidem, S. 95. Sehe auch <http://www.bouma.nl/Nijmegen/allerlei.html>. Dort kann man nachfolgende Ergänzung lesen: „Der Adler erscheint erst im 14. Jahrhundert auf Siegel der Stadt. Zuvor zeigten die Siegel andere Vorstellungen: die erste aus dem Jahre 1242, auf der eine Burg mit Zinnen und drei Türmen; im Tor ein Kaiser von vorne halbleibs, in der rechten Hand den Zepter, in der linken den Reichsapfel. Und die zweite aus dem 14. Jahrhundert, auf der ein Kaiser mit in der rechten Hand einen Zepter und in der linken den Reichsapfel, der Fuß ruhend auf zwei Löwen (aus dem Niederländischen von L.E.).
- 91 Sehe u.a. J. Geurts, „Nijmegen in de zestiende eeuw. Een stad en haar mythen“, in: *Jaarboek Numaga*, LVIII (2011), S. 47.
- 92 O. Neubecker, *Heraldiek. Bronnen, symbolen en betekenis*, Amsterdam-Brussel 1977, und: Kornemann, S. 45 und 66.
- 93 K. Szegzárdy-Csengery (Hrsg), *Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismundis von Luxemburg 1387-1437, Ausstellungskatalog, Budapest/Luxemburg 2006*, S. 458 (Abb, aus 1483) und 495 (Abb. Aus 1488).
- 94 In dieser Akte steht, dass Wilhelmus de Hastart, Schöpfen, und seine Frau Aleydis verkaufen Margareta, Witwe des Schusters Reynardus, eine Erbpacht anderthalb „malder“ Winterweizen aus einem Haus in der Hyrtstege.
- 95 Bestuurlijk Archief der Stad Nijmegen, 1196-1810 (Kollektion Regionaal Archief Nimwegen), Nummer 4110.
- 96 Einigermäßen peinlich für Nimwegen ist die Tatsache, dass Arnheim ein etwas älteres Stadtsiegel mit Doppeladler in Besitz hat. Das älteste Arnheimer Siegel stammt aus 1281, etwas älter als das von der Nimwegener Schöpfenakte aus 1322 (Sehe auch: <http://www.arneym.nl/canonarnhemtot1900/stadsrechten/index.html>). Der ursprüngliche Name Arnheims sollte verweisen auf den Doppeladler: Arendsheim (Adlerheim also, L.E.) oder Arnoldsheim, aber unter Arnheimer Historikern gibt es über diese Interpretation Meinungsverschiedenheit. Sowohl der Arnheimer Fußballverein (Vitesse) als auch der Nimwegener (NEC) führen den Doppeladler in ihrem Logo. Neben die starke gegenseitige Rivalität haben sie angeblich auch etwas gemeinsam.
- 97 Münze links: <http://oude-aandelen.nl/nijmegenmunt/stad.htm> (mit Dank an Paul van der Zee) Münze rechts: J.B. Bronsema, S.99.
- 98 http://www2.nijmegen.nl/content/249954/het_wapen_van_nijmegen
- 99 Ein Antependium ist eine Bekleidung der Vorderseite eines Altars oder einer Kanzel aus Stoff, Holz oder Edelmetall.
- 100 Mit Dank an Hubert Hendriks für die Benutzung der Bilder und die Auskünfte über das Antependium. Siehe auch sein Website: <http://www.antependium.nl/>
- 101 Schevichaven, H.D.J. van und Kleijntjes, J.C.J., *Rekeningen der stad Nijmegen: 1382-1543, deel I*, Nijmegen 1910, S. 144 übersetzt lautet der Text: Der Burggraf, die Bürgermeister, die Richter und zwei Gerichtsdienner jeder eine Kukulle; dafür war 13 Ellen schwarzen Tuches benötigt zu 1 Gulden per Elle; die Streifen darauf von 1½ Ellen lang aus rotem Tuch kosteten 50 „meeuw“. Mit Dank an Alex van de Kerkhof und Jacob Bronsema für ihre Hilfe bei diesem Zitat.
- 102 Sehe auch Abbildung 19.
- 103 J.B. Bronsema, *De stadskleuren van Nijmegen 1422-1494-1994. "Zwart-Rood" en het Antependium* (in: Nijmeegs katern, Nieuwsbrief voor de geschiedenis van stad en streek, april 1994) und ein handgeschriebener Brief in meinem Besitz.
- 104 Persönliches Eigentum und Einfärbung von Herrn Bronsema.
- 105 Sehe auch: http://www.goepingen.de/servlet/PB/menu/1042244_11/index.html
- 106 Sehe auch: <http://www.staufertelen.com/> und <http://www.staufertelen.net/>

- 84 Mattheus Parisiensis, *Chronica Maiora* (uit: Mamoun Fasa en Karmen Ermete (e.a.), pag. 84).
- 85 Bleisteiner, *Der Doppeladler von Kaiser und Reich im Mittelalter. Imagination und Realität*, pag. 13 en 14. Bleisteiner is historicus én heraldisch deskundige.
- 86 Eigen montage (naar aanleiding van Bleisteiner, pag. 15).
- 87 Ook H. Houben tast in het duister wat betreft de tweekoppige adelaar bij Matthew Paris: "Zur Frage des doppelköpfigen Adlers kann ich Ihnen leider auch nicht weiterhelfen. Alle mir bekannten heraldischen deutschen Reichsadler haben nur einen Kopf. Merkwürdig ist, dass im Wappenschild in der Chronik des Mattheus Paris der Reichsadler mit zwei Köpfen dargestellt ist. Wie das zu erklären ist, weiß ich nicht." (mail d.d. 19 nov. 2011).
- 88 Met dank aan Suzanne Lewis, em. professor in de kunstgeschiedenis aan de Stanford University (Californië) en schrijfster van het boek: *The Art of Matthew Paris in the Chronica Maiora* (mail d.d. 7 februari 2012).
- 89 Zie ook Kornemann, pag. 65 en 66: "Unter ihm (Frederik II, H.K.) gehen Doppeladler und Adler nebeneinander her, mit dem Grundgedanken, jenen für das Westost-Mittelmeerreich zu reservieren, während das deutsche Königtum dem Adler behaltem sollte." (Zie ook Gerola, pag. 28).
- 90 Ibidem, pag. 95. Zie ook: <http://www.botma.nl/Nijmegen/allerlei.html>. Aldaar staat nog de volgende aanvulling te lezen: "De adelaar verschijnt pas in de 14e eeuw op zegels van de stad. Daarvoor vertoonden de zegels andere voorstellingen: het eerste uit 1242, waarop een gekanteeld kasteel met 3 torens; in de poort een keizer van voren ten halve lijve, in de rechterhand de scepter in de linker de rijksappel. En het tweede uit de 14e eeuw, waarop een keizer met in de rechterhand een scepter en in de linker de rijksappel, de voeten rustende op 2 leeuwen."
- 91 Zie o.a. J. Geurts, 'Nijmegen in de zestiende eeuw. Een stad en haar mythen', in: *Jaarboek Numaga, LVIII* (2011), pag. 47.
- 92 O. Neubecker, *Heraldiek. Bronnen, symbolen en betekenis*, Amsterdam-Brussel 1977; en: Kornemann, pag. 45 en 66.
- 93 K. Szegezárdy-Csengery (red.), *Sigismundus Rex et Imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismundis von Luxemburg 1387-1437, tentoonstellingscatalogus*, Boedapest/Luxemburg 2006, pag. 458 (afb. uit 1483) en 495 (afb. uit 1488).
- 94 In deze akte staat dat Wilhelmus de Hastart, schepen, en zijn vrouw Aleydis verkopen aan Margareta, weduwe van de schoenmaker Reynardus, een erfpacht 1½ malder winterarwe uit een huis in de Hyrtstege.
- 95 Bestuurlijk Archief der Stad Nijmegen, 1196-1810 (collectie Regionaal Archief Nijmegen), nummer 4110.
- 96 Enigszins pijnlijk voor Nijmegen is het gegeven dat Arnhem een iets ouder stadszegel met een tweekoppige adelaar in haar bezit heeft dan Nijmegen. De oudste Arnhemse zegel dateert uit 1281, iets ouder dan die van de Nijmeegse schepenacte uit 1322 (zie ook: <http://www.arneym.nl/canonarnhemtot1900/stadsrechten/index.html>). De oorspronkelijke naam van Arnhem zou refereren aan de tweekoppige adelaar: Arendsheim of Arnoldsheim, maar onder Arnhemse historici bestaat over deze interpretatie verschil van mening. Zowel de Arnhemse voetbalclub (Vitesse) als de Nijmeegse (NEC) hebben de tweekoppige adelaar in hun logo. Naast de sterke onderlinge rivaliteit hebben ze dus blijkaar ook iets gemeenschappelijks...
- 97 Munt links: <http://oude-aandelen.nl/nijmegenmunt/stad.htm> (met dank aan Paul van der Zee); munt rechts: J. B. Bronsema, pag. 99. Volgens Hubert de Vries (heraldicus en historicus) betekent de tekst op de munt 'Het bestuur van Gelre bij de gratie van de keizer' (mail 27 feb. 2012).
- 98 http://www2.nijmegen.nl/content/249945/het_wapen_van_nijmegen
- 99 Een antependium is een bekleding aan de voorkant van een altaar of een kansel in de vorm van stof, hout of edelmetaal.
- 100 Met dank aan Hubert Hendriks voor het gebruik van de foto's en de informatie over het antependium. Zie ook zijn website: <http://www.antependium.nl/>
- 101 Schevichaven, H.D.J. van en Kleijntjens, J.C.J., *Rekeningen der stad Nijmegen: 1382-1543, deel 1 1382-1427*, Nijmegen 1910, pag. 144. (vertaald uit het oud-Nederlands luidt de tekst aldaar als volgt: "De burggraaf, de burgemeesters, de rechter en de twee gerechtsdienaren ieder een kovel; daar was 13 el zwart (laken) voor nodig van 1 gulden per el; de stroken erop van 1½ el lang van rood (laken) kostten 50 meeuw per el; het arbeidsloon voor de 6 mutsen bedroeg 1 kroon, wat dus alles bij elkaar een totaalbedrag opleverde van 15 gulden en 36 meeuw." Met dank aan Alex van de Kerkhof en Jakob Bronsema voor hun hulp bij de hertaling van dit citaat.)
- 102 Zie ook afbeelding 24.
- 103 J. B. Bronsema, *De stadskleuren van Nijmegen 1422 – 1494 – 1994. 'Zwart-Rood' en het Antependium* (in: Nijmeegs katern, Nieuwsbrief voor de geschiedenis van stad en streek, april 1994) en een handgeschreven brief in mijn bezit.
- 104 Persoonlijk eigendom en inkleuring van de heer Bronsema.
- 105 Zie ook: http://www.goepingen.de/servlet/PB/menu/1042244_1/index.html
- 106 Zie ook: <http://www.stauferstelen.com/> en <http://www.stauferstelen.net/>

